

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

- Uitgave:* Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl
- Redactie:* Bert van der Lingen
- English summaries:* Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
- Lay-out:* Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
- Druk:* DPN Weurt
- Voorzijde omslag:* Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
- Achterzijde omslag:* Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeus Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken

Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834

Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk²

1. Inleiding

Sinds enkele tientallen jaren wordt er serieus studie gemaakt van kleipijpen uit een archeologische context. De wetenschappelijke waarde van een vondst kan echter sterk uiteenlopen. Losse kleipijpen van omgeploegde akkers, uit slootbagger of uit de stort van opgravingen zijn in dat opzicht zeker niet waardeloos, bijvoorbeeld als aanwijzing voor het afzetgebied van bepaalde fabrieken of productiecentra, maar ze lenen zich niet voor meer diepgaande sociaaleconomische of cultuurhistorische studies. Dat is anders als we te maken hebben met vondstcomplexen uit de gracht van een kasteel, de beerput van een huis of kroeg of de afvalstort van een pijpenfabriek.² In dit soort gevallen stijgt de wetenschappelijke waarde van de vondst met de nauwkeurigheid waarmee op basis van onafhankelijke, veelal historische, bronnen het vondstmateriaal kan worden gedateerd. In dit artikel presenteren we een in dat opzicht uitzonderlijke casus: de vondst van enkele honderden fragmenten van klei- en porseleinen pijpen uit een 19de-eeuws legerkamp dat slechts drie jaren in gebruik is geweest.

Deze studie omvat de vondsten van rookgerei van een vindplaats ten oosten van de dorpskom van het Brabantse dorp Oostelbeers. Het vondstmateriaal maakt deel uit van de collecties van Kees Huijbers (Vessem), Sjef van Dingenen (Hapert) en Antoon Verspaandonk (Veldhoven). Er wordt een vergelijking gemaakt met het materiaal dat in 2016 is geborgen tijdens een kleinschalig waardestellend onderzoek in hetzelfde gebied door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).³ Historische en cartografische bronnen maken duidelijk dat de vindplaats het voormalige Kamp bij Oirschot betreft dat in de jaren 1832 tot en met 1834, ten tijde van de Belgische Opstand, in gebruik was voor de legering van grote aantallen troepen. De vondsten zijn verzameld sinds het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw. De jongste vondsten zijn gedaan in 2016.⁴ Alle pijparden en porseleinen vondsten zijn op het oog

gedaan, in het begin doelbewust, later als 'bijproduct' van metaaldetectie.⁵ De pijpfragmenten vormen een bescheiden onderdeel van een zeer grote collectie metalen en andere vondsten die bestaat uit aardewerk, glas, munten, ringen, kruisjes, (uniform)knopen, vuurketsen, kruitvaatjes, sjakoversierselen, zegelringen, uniform-, schoen- en ranselgespen, vingerhoedjes, naairingen, horlogesleutels, trompetmondstukken, inktpenen, ere- of Hasselt-kruisjes, wijnkraantjes, lepels en kogels.⁶ Onder de vondsten bevinden zich ook verschillende andere objecten die te maken hebben met roken: zes vonkenvangers, vijf reutelaars, twee vochtzakken en twee tabaksdozen.⁷ De rijkdom van de vindplaats wordt niet alleen verklaard door de omvang, duur en intensiteit van het gebruik van het kamp maar ook doordat het kampement op vrijdag 18 juli 1834 het slachtoffer is geworden van een verwoestende zomerstorm.⁸

2. Het Kamp bij Oirschot 1832-1834

Met het Congres van Wenen in 1815 kwam een einde aan een periode van een kwart eeuw waarin grote delen van de Nederlanden zwaar geleden hadden onder revolutionair en militair geweld. Eén van de uitkomsten van het congres was de vorming van een koninkrijk waarin de voormalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik samengingen. De nieuwe eenheid onder koning Willem I was echter geen lang leven beschoren. Al vijftien jaar later, in 1830, viel het koninkrijk met de Belgische Opstand feitelijk in twee delen uiteen. Op 19 april 1839 kreeg de tweedeling met het Verdrag van Londen officieel vorm. Tot op de dag van vandaag vormen Nederland en België twee zelfstandige staten.

Het is hier niet de plaats om in te gaan op de aanloop naar, de oorzaken van en het verloop van de Belgische Opstand.⁹ Het is belangrijk te constateren dat er na de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831), die voor de Nederlanders in militair opzicht succesvol was verlopen, een jarenlange periode intrad van oorlog noch vrede. Gedurende de Conferentie van Londen (1832-1839) hield Willem I zijn troepen gemobiliseerd in de buurt van de grens om zijn aanspraken kracht bij te zetten en druk op de onderhandelingen te zetten. Met grote tegenzin moest hij al vroeg erkennen dat de Belgische onafhankelijkheid niet te vermijden was, maar hij weigerde met de op de conferentie besproken scheidingsvoorwaarden akkoord te gaan. Na de veldtocht lagen in het grensgebied jarenlang grote aantallen Nederlandse en Belgische soldaten tegenover elkaar zonder dat het tot serieuze gevechten kwam.¹⁰ Veel Nederlandse manschappen konden in garnizoensplaatsen of grensposten worden ondergebracht, maar een aanzienlijk deel moest bij bewoners in Noord-Brabant worden ingekwartierd. De training van de troepen vond in de zomer plaats in grote kampen. In 1831 had men een eerste kampement

in Rijen in gebruik genomen¹¹ maar dat was niet groot genoeg om alle eenheden te laten oefenen. In 1832 werd daarom op een grote heidevlakte ten oosten van Oostelbeers een tweede kampement ingericht, het strategisch gelegen Kamp bij Oirschot.

Het Kamp bij Oirschot werd in de zomers van 1832, 1833 en 1834 afwisselend gebruikt door twee divisies, ieder opgebouwd uit twee brigades of twaalf bataljons van elk ongeveer 850 manschappen.¹² In theorie waren daarmee, zieken en afwezigen meegerekend, 10.000 manschappen in het kamp ondergebracht. De indeling, de opbouw en het gebruik van het Kamp bij Oirschot is goed bekend op basis van een combinatie van militaire en bestuurlijke archivalia, dagboeken, afbeeldingen, plattegronden,¹³ AHN-gegevens¹⁴ en archeologische vondsten.¹⁵ Het tentenkamp had een lengte van iets meer dan 1800 meter en was bijna 140 meter diep. Het bestond op hoofdlijnen en gerekend vanaf de naar de vijand gekeerde voorzijde uit: frontwachten; geweer mantels; manschapstenten; waterpompen; open keukens (kookgaten); tenten van (onder)officieren; tenten van generaals, staf officieren, de Prins van Oranje en zijn gevolg en hoofd- en politiewachten; kantines, paardenstallen, sociëteiten, herbergen, kroegen, koffiehuisen, winkels en kramen; secreten; schildwachten; een marktplaats; een ambulance met ziekenzaal; intendance en magazijnen; en de entree. Zoals gebruikelijk in de 19de eeuw kende het kamp twee verhoogde plekken voor respectievelijk de Protestantse en Katholieke eredienst. Deze lagen tussen de frontwachten en de geweer mantels.

3. De archeologie van (vroeg)modern conflict

In de laatste jaren is er binnen de professionele archeologie in Nederland, in navolging van ontwikkelingen in het buitenland¹⁶ en vooral onder invloed van onderzoek van metaaldetector-amateurs, aandacht ontstaan voor de archeologie van de (vroeg)moderne tijd in het algemeen en voor de archeologie van (vroeg)moderne slagvelden en conflicten in het bijzonder. Wat het laatste betreft concentreert het spaarzame onderzoek zich vooral op de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Interessant in dit verband is dat zeer onlangs aandacht is gevraagd voor het onderzoek en het behoud van de archeologische resten van het 'slagveld' van de treinkaping van 1977 bij De Punt.¹⁸

In het algemeen stelt zich de vraag hoe we de archeologische resten van (vroeg)modern conflict moeten waarderen. Hoe denken we over de waarde van een vindplaats voor de beeldvorming over het verleden in het licht van een overvloed aan primaire en secundaire geschreven, beeld- en soms zelfs film- en geluidsbronnen? Het is goed om in dit verband een tweedeling te maken tussen belevings-, herinnerings- en herdenkingswaarde enerzijds en wetenschappelijke waarde anderzijds. Deze vindplaatsen hebben in onze

hedendaagse samenleving vaak een grote (potentiële) herinnerings-, herdenkings- en belevingswaarde. Het betreft vaak resten die toegerekend kunnen worden aan bijzondere periodes uit de (vroeg)moderne geschiedenis van Nederland. En deze verdienen het om allerlei redenen herinnerd en herdacht te worden. Dat is voor het Kamp bij Oirschot zeker aan de orde omdat het een betrekkelijk uniek, goed geconserveerd, in omvang indrukwekkend en redelijk goed zichtbaar relict¹⁹ betreft van de moeizame vroege ontwikkeling van de huidige Nederlandse staat en de gewelddadige afscheiding van België. Het voldoet aan alle criteria van wat in navolging van de Franse historicus Pierre Nora een *lieux de memoire* heet. Het Kamp bij Oirschot lijkt zich de laatste jaren, na een lange periode waarin het in vergetelheid verkeerde, op te werken naar zo'n positie. Opmerkelijk is dat lokaal engagement, en niet professionele of bestuurlijke bemoeienis, 'de vergeten historie' van het kampement 'op verschillende manieren levend en beleefbaar heeft gemaakt'.²⁰ In 2016 verscheen namelijk op initiatief van een lokale projectgroep een prachtig eerste boek over het kamp²¹ en werd door een heemkundekring bij het nabijgelegen Westelbeers een reconstructie opgericht van het verdwenen monument voor de Groningse Jager Coenraad van Valkenburg, omgekomen tijdens de Tiendaagse Veldtocht.²²

Als het om de wetenschappelijke waarde van archeologische resten van (vroeg)modern conflict gaat, liggen de kaarten veel minder duidelijk. Natuurlijk vormen archeologische vondsten soms een mooie, tastbare illustratie van wat we uit historische bronnen weten. In de laatste jaren is dan ook een opname ervan te zien in museale presentaties.²³ Maar wat kan archeologisch onderzoek toevoegen aan onze kennis van (vroeg)modern conflict? Het meest eenvoudige antwoord is dat de archeologie soms gebruikt kan worden om de plek van (onbekende) slagvelden of (onbekende) kampementen te achterhalen.²⁴ Mooie voorbeelden uit Nederland zijn een kampement uit 1701 van Staatse en Engelse troepen op de Vrachelse Heide bij Oosterhout,²⁵ een Frans legerkamp uit 1800 op de heide bij Aalst-Waalre²⁶ en een kampement van Lodewijk Napoleon uit 1809 bij Bussum.²⁷ In de literatuur zijn echter nog maar weinig aanzetten te vinden voor een meer substantieel antwoord op de vraag naar de wetenschappelijk-inhoudelijke waarde van archeologische resten van (vroeg)modern conflict. Als het gaat om militaire kampementen van voor ca. 1870 vormt een beschouwing van Roymans een uitzondering. Hij pleit voor een historisch-archeologisch perspectief waarin aandacht is voor "de ruimtelijke dimensies van de legerkampen, hun historische gelaagdheid, hun materiële cultuur, de sociologie van het kampleven, en de ruimere temporele en geografische inkadering van dit alles".²⁸ Volgens Roymans kan de archeologie van

kampementen uit de 16de tot en met de 19de eeuw een eigenstandige bijdrage leveren aan de beantwoording van de volgende vragen: Hoe verhouden historisch bekende plattegronden zich tot de werkelijke topografie, met name ook van de (deels spontaan ontstane) civiele bebouwing?; Wat is de historische gelaagdheid van legerkampen?; Wat is de landschappelijke context van kampen?; Hoe werd de ruimte binnen en buiten kampen gebruikt?; Hoe zat het kampleven naar rang en stand in elkaar en hoe verhielden militairen en burgers zich tot elkaar?²⁹ Roymans' vragen zijn echter nog nooit naar onderzoek vertaald en dus onbeantwoord gebleven.

Deze studie naar de klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot vormt een eerste verkenning van de wetenschappelijke waarde van vondstcomplexen die stammen van (vroeg)moderne militaire kampementen. Ze moet in samenhang worden gelezen met een studie naar de omvangrijke collectie munten van dezelfde vindplaats.³⁰ Binnen het omvangrijke en rijke vondstmateriaal is de keuze gevallen op beide materiaalcategorieën (respectievelijk munten en pijpvaardsten) omdat het hier gaat om relatief grote hoeveelheden van in serie geproduceerde objecten. Pijpen en munten vormen in hun aard, aantal en productiewijze een goede ingang tot de studie van de materiële cultuur van het grote, sociaal-ruimtelijk gedifferentieerde en relatief professioneel bevoorradete kampement.

Voor de pijpvaardsten kunnen we drie deelvragen stellen:

1. Van welke pijpen werden de militairen voorzien? Doordat het kampement slechts drie zomers werd gebruikt, biedt het vondstmateriaal een scherp in tijd begrensde inkijk in de productie van klei- en porseleinen pijpen voor een specifiek deel van de Nederlandse markt. Waar zijn de producten geproduceerd en welke kenmerken vertonen ze? Onderscheiden producten uit verschillende productieplaatsen zich van elkaar? Als het gaat om kleipijpen is de vraag relevant hoe producten uit Gouda zich verhouden tot die uit andere productieplaatsen, met name tot (1) plaatsen in en voorbij het nieuwe grensgebied en tot (2) 's-Hertogenbosch. In laatstgenoemde plaats, maar dertig kilometer van het kamp, was in 1810 namelijk door Leonardus Eras en Johannes Coolen een pijpenfabriek opgericht.³¹ Ze maakten gebruik van de nieuwe tollinie die was ingesteld tussen de Nederlanden ten noorden van de Waal en het Franse Keizerrijk. De fabriek bleef tot 1864 bestaan. Het is lastig om op basis van schriftelijke bronnen een goed beeld te vormen van de ontwikkeling van de fabriek, ook als het gaat om de jaren 1831-1839. Eras klaagde in 1833, dus in de jaren van de bezetting van het Oostelbeerse kampement, dat zijn concurrentiepositie aangetast was omdat hij stedelijke belasting op turf

moest betalen en omdat hij genoodzaakt was meer te betalen voor zijn pijpvaard die uit België moest komen.³² Welke effecten hadden de nieuwe grens met België en de komst van grote hoeveelheden militairen naar Noord-Brabant op de afzet van Eras?

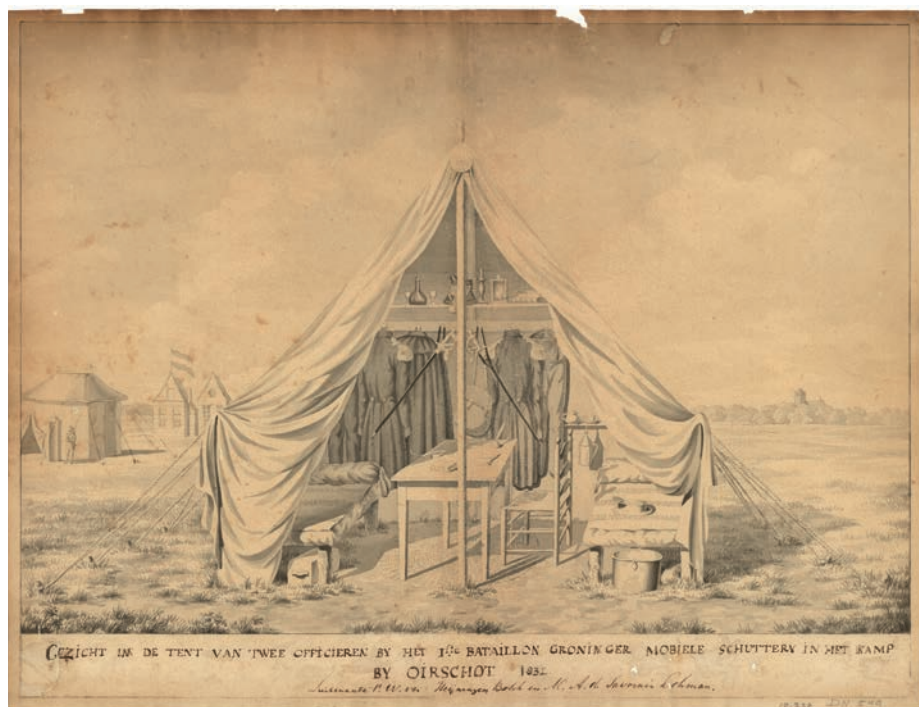
2. Door wie werden de militairen in het kampement voorzien van pijpen? Uit schriftelijke bronnen weten we dat het leger de militairen meestal niet voorzag van tabak en tabaksgerei.³³ Een uitzondering betrof de verstrekking van tabak en pijpen aan militairen in belegerde vestingen.³⁴ Militairen moesten beide zelf kopen van hun vaak zeer bescheiden traktement.³⁵ Militairen konden tabak en pijpen van huis meenemen, onderweg bij schippers, straatventers of kooplieden betrekken, of in de dorpen in de omgeving in winkels of herbergen kopen, of binnen het kamp betrekken bij marketentsters, handelaren en herbergiers. Zowel de generale staf als de bevelvoerders van de individuele schutterijen deden via advertenties in kranten aan ondernemers uitnodigingen uitgaan om zich met een tent, barak of loods in het kamp te vestigen.³⁶ De manschappen konden hier in gezelschap eten ('tafel'), samen drinken en zich vermaken ('sociëteit') of 'alle kleine benodigdheden aanschaffen' ('depôt').³⁷ Hoewel de advertenties hier geen gewag van maken, zullen pijpen hier ongetwijfeld te koop zijn aangeboden. Mogelijk betaalde men één cent of iets meer per pijp.³⁸

3. Welke rol speelden pijpvaardmateriaal in de vormgeving van rangen en standen binnen het militaire apparaat? Uit historische bronnen, en met name dagboeken, blijkt dat groepen naar rang en regionale herkomst hun vrije tijd ruimtelijk strikt gescheiden doorbrachten en dat ze zich onderscheiden in wat gegeten en gedronken werd. Het probleem is echter dat de vondsten door de verzamelwijze niet toewijsbaar zijn aan specifieke delen van het kampement.

4. De kleipijpennijverheid rond 1830

Duco geeft een goed beeld van de kleipijpennijverheid in de periode 1813-1855.³⁹ De Goudse pijpenproducenten hadden nog steeds het grootste marktaandeel in de Noordelijke Nederlanden maar ze hadden sterk geleden onder de moeilijkheden van de Franse tijd: gildeprivileges en afzetgebieden waren hen ontnomen. En ze moesten hun producten tegen toenemende concurrentie en namaak beschermen. De strijd tegen oneerlijke concurrentie en imitaties was van levensbelang, aldus Duco, omdat de winstmarges in de eerste helft van de 19de eeuw zeer gering waren. Gouda kende in deze periode een combinatie van kleine ambachtelijke bedrijven en enkele grotere, fabrieksmatig ingerichte bedrijven. Van veel vernieuwingen in vormgeving kwam het niet: voor het overgrote deel werden 18de-eeuwse modellen min of meer ongewijzigd voortgezet.⁴⁰

De Goudse fabrikanten zagen al in 1814 kans om het

Afb. 1b. Detail van Afb. 1a. met tafel en Duitse pijp.

Afb. 1a. Gezicht in de tent van twee officieren by het 1ste bataillon Groninger mobiele schuttery in het Kamp bij Oirschot 1832. Luitenant P.W. van Heiningen Bosch en M.D. d. Savornin Lohman, 1832-1833. Op de tafel ligt een Duitse pijp (Beeldbank Groningen NL-GnGRA_817_10237).

pijpenmakersgilde te herstellen met de uitgifte van het *Regelement op de pijpenfabrieken en pijpenhandel binnen de stad Gouda*.⁴¹ Dit reglement werd op 25 december van dat jaar door koning Willem I goedgekeurd.⁴² Veel van de bepalingen van voor de Franse tijd worden opnieuw opgenomen, zoals de regel dat een fabrikant maximaal twee merken mocht gebruiken. Het 'Regelement' voorkwam echter niet dat op grote schaal Goudse kleipijpen werden nagemaakt in en buiten het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Al in 1817 beklagde het Goudse gildebestuur zich over de activiteiten van pijpenmakers in 's-Hertogenbosch.⁴³ De klachten leidden in 1818 tot een landelijk reglement over het gebruik van merken⁴⁴ en in 1819 tot een nationale inventarisatie van pijpenfabrikanten binnen het gehele koninkrijk. Aanmelding bij de gemeente voor deze landelijke legger was verplicht, evenals het plaatsen van het stadswapen als bijmerk op de hiel. Nog in 1850 werden gemeenten door de Minister van Binnenlandse Zaken herinnerd aan de verplichting nieuwe hielmerken ter goedkeuring bij de Commissaris van de Koning te melden.⁴⁵

De legger vormt een belangrijke bron voor dit onderzoek omdat ze een overzicht geeft van alle merken binnen het koninkrijk van voor de afscheiding van België.⁴⁶ De informatie uit de legger werd aangevuld met informatie uit andere bronnen om te komen tot een lijst van merken die in gebruik waren rond 1830.⁴⁷ Op de lijst komen een kleine 360 merken voor die binnen het koninkrijk gezet werden. Hierbij moet wel bedacht worden dat ook buiten de landsgrenzen pijpenfabrieken actief waren die de Goudse pijpen imiteerden, bijvoorbeeld in Noord-

Frankrijk en het Duitse Westerwald. De legger maakte overigens geen einde aan de imitaties binnen de landsgrenzen. In 1819, bijvoorbeeld, werd de landelijke regeling overtreden door een pijpenmaker uit Oudshoorn die het Goudse wapen als bijmerk gebruikte in plaats van het wapen van Oudshoorn.⁴⁸ Uit de legger blijkt dat in Gouda in 1819 154 pijpenmakers actief waren. Zij hadden samen 209 merken in gebruik. Dit aantal was dalende: rond 1830 werden er nog maar 185 merken gezet. Daarmee was Gouda echter nog altijd het grootste productiecentrum in Nederland.

De kleipijpenijverheid in 's-Hertogenbosch is hierboven al kort ter sprake gekomen. Fabrikant Eras heeft zich gedurende meer dan een halve eeuw met de productie van kleipijpen bezig gehouden. De legger 1819 vermeldt ook een bedrijf van N.J. Crefour. Beide bedrijven plaatsten vooral in Gouda gangbare hielmerken. Deze waren echter conform de landelijke afspraak stevast voorzien van het Bossche wapenschildje - met de karakteristieke boom - als bijmerk.⁴⁹ Aanvankelijk kon Eras - in 1816 werkten er 29 mensen in zijn bedrijf - de concurrentie met Gouda aangaan doordat hij lagere lonen uitbetaalde. Dat was in lijn met de algemene verschillen in daglonen voor ambachtslieden in Zuid-Holland en Brabant.⁵⁰ Dat voordeel was in 1841 echter helemaal verdwenen omdat de Goudse lonen onder die van Den Bosch zakten.⁵¹ In Gouda konden de lonen zo sterk worden verlaagd doordat er weinig ander werk was en de pijpenijverheid veruit de grootste werkgever was. Door de sterke loonverlaging in Gouda waren velen die in deze nijverheid werkten ondervoed en niet meer in staat

voldoende werkkraft te leveren. In 's-Hertogenbosch daarentegen was relatief veel werkgelegenheid en was de nijverheid gevarieerd zonder dat een tak dominant was. Bovendien was het een belangrijk handelscentrum. Hierdoor konden in 's-Hertogenbosch de nominale lonen minder worden verlaagd.⁵² Door de lagere voedselprijzen in 's-Hertogenbosch ten opzichte van die in Gouda waren de reële lonen eveneens beter.

Eras had natuurlijk ook voordeel van het feit dat zijn afzet in en in de omgeving van 's-Hertogenbosch met minder transportkosten was belast dan die van de Goudse kwaliteitspijpen. Hierdoor zullen de rendementen mogelijk beter geweest zijn dan in Gouda. Duco becijferde dat in 1848 de dertien medewerkers van de fabriek van Eras 150 gros per week produceerden, een jaarproductie van 1,2 miljoen stuks.⁵³ Eras' pijpenproductie stopte rond 1864.

Ook in Maaseik, op de linkeroever van de Maas, thans in België gelegen, kwam een bescheiden pijpenindustrie tot bloei. Door de ligging buiten de huidige landsgrenzen bestaat binnen Nederland weinig belangstelling voor dit productiecentrum. Dat is jammer want de Maaseikse producten waren, zoals die van Den Bosch, duidelijk op de Goudse kleipijpen geïnspireerd.⁵⁴ De eerste vermelding van een pijpenfabriek in Maaseik ontloopt die van Den Bosch maar enkele jaren en stamt uit 1811-1812. De vroege 19de eeuw kende een hele reeks van nieuwe pijpenfabrieken in het Maasland. De Maaseikse kleipijpennijverheid bleef echter bescheiden. Het ging om maximaal twee fabrieken en tussen de eigenaren van beide fabrieken bestonden familiebanden. De bloeiperiode van de kleipijpennijverheid in Maaseik lag in de jaren dertig van de 19de eeuw. Engelen schat de jaarproductie rond 1835 op 1,8 tot 2,5 miljoen pijpen per jaar. Vóór 1840 werkten er 56 mensen in de fabrieken. De ligging aan de Maas zal de aanvoer van klei en de afvoer van de producten vergemakkelijkt hebben. De Maaseikse pijpen vonden dan ook hun weg in het gehele koninkrijk, maar na 1839 vooral in België. Het doek voor de productie viel enkele jaren eerder in vergelijking met Den Bosch: tot rond 1860 werden er kleipijpen geproduceerd in Maaseik. Zowel wat betreft schaal als productieperiode is de overeenkomst met Den Bosch treffend.

Niet ver van het Oirschotse kamp, was in Stevensweert de kleine pijpenmakerij van Peter Hölzenspies actief. Deze had in de periode 1832-1834 2 tot 3 werknemers. Daar werden alleen goedkope korte grove pijpen vervaardigd. Hölzenspies zette als bijmerk een imitatie van het Goudse wapentje.⁵⁵ Het is de vraag of deze pijpenmaker niet alleen voor de vestingstad en directe omgeving maar ook voor de regionale markt heeft gewerkt. Mogelijk heeft hij in kunnen spelen op de militaire aan-

wezigheid in Brabant. Omdat er van hem geen productieafval bekend is, is het niet mogelijk om pijpen aan zijn bedrijf toe te schrijven.

5. Roken in de eerste helft van de 19de eeuw

In de eerste helft van de 19de eeuw was roken ('rooken', 'zuigen' of 'dampen') onder grote groepen van de bevolking gebruikelijk, zeker onder mannen, zowel van arme als rijke afkomst. Er werd al op relatief jonge leeftijd gerookt.⁵⁶ Misschien werd er in de Nederlanden zelfs wel meer gerookt dan in het omringende buitenland. Voor velen behoorde het roken, en zeker het ochtendpijpe, dan ook tot de 'oud-vaderlandsche zeden'. In het romantisch getinte *De oude tijd* uit 1874, dat een overzicht geeft van zeden, gebruiken en het huiselijk leven in de 17de tot en met de 19de eeuw⁵⁷ lezen we:

*'De pijp is nationaal. Wel zijn er....onder de Hollanders enkelen, die niet rooken, maar dat zijn uitzonderingen op den regel; de pijp is zóó algemeen, dat zij "volstrekt nationaal" genoemd mag worden, want de mannen verzoeken elkander op een pijp, gelijk de vrouwen hare vriendinnen op de thee'.*⁵⁸

Ten tijde van de Belgische Opstand, zo blijkt uit contemporaine verslagen, dagboeken en prenten was het gebruik van de korte of lange kleipijp (of Goudsche pijp of Gouwenaar⁵⁹) nog dominant; de (porseleinen) Duitse pijp en de sigaar (cigaar) waren vooral onder de beter gesitueerden aan een stevige opmars bezig.⁶⁰ Daarnaast werden ook grote hoeveelheden tabak gepruimd en gesnoven. Binnen de Nederlanden bestond een enigszins ambivalente relatie met het roken van tabak. Tabak was immers 'nog spijs nog drank'.⁶¹ Het was een 'toespijs' waarvan het nut ter discussie stond. Het was eigenlijk alleen door 'gewoonte' onontbeerlijk geworden.⁶² Over de voor- en nadelen van het roken van tabak bestond in binnen- en buitenland al minstens twee eeuwen een uitvoerige publieke discussie.⁶³ Deze werd ook in de eerste helft van de 19de eeuw door voor- en tegenstanders van het roken fel gevoerd, zowel in lezingen en (wetenschappelijke) verhandelingen als in poëzie.⁶⁴ Een enkeling koesterde wellicht nog het aloude idee dat roken een geschenk van de duivel was. En als je daar geen geloof aan hechtte dan stelde zich altijd nog de vraag 'hoe [...] de Hollanders voorbereid [zouden] worden op vermaak in de hemel zonder een rij gestopte tabakspijpen?'⁶⁵ De bekende literator Bilderdijk was een uitgesproken tegenstander van het roken: het was niet alleen scherp, walgelijk, verschroeiend, verstikkend, giftig en kostbaar maar het verdroogde ook de spieren, liet de huid verschrompelen, deed de gezonde trek verstommen en de mens vermageren. Het was de oorzaak van 'teeringkoorts'.⁶⁶ Voor anderen stond ook vast dat roken geen nut had en ongezond was⁶⁷ maar zij wilden niemand het roken ontzeggen en drongen vooral aan op een

Afb. 2a. Louis Charles Hora Siccema, Scènes uit het kantonnementsleven, 1830-1831. De prent heeft betrekking op het verblijf in Brabant van de vrijwillige jagers van de Universiteit Utrecht. In het midden soldaten op de markt in Tilburg, de soldaat in het midden rookt een lange Goudse pijp (zie afbeelding 2b); links daarvan de wachtkamer in de Boschpoort in Bergen op Zoom, de soldaat rechts rookt een Duitse pijp (zie afbeelding 2c); rechtsonder inkwartiering, soldaat rechts van kachel rookt een korte Goudse pijp (zie afbeelding 2d). Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-88.330.

matig⁶⁸ en juist gebruik van goede tabak. Velen zagen roken echter als iets onschuldigs⁶⁹ of waren uitgesproken lyrisch over de consumptie van tabak. Een prachtig voorbeeld is de anonieme schrijver van het gedicht *De Oud-Vaderlandsche Pijp*.⁷⁰ Hij wist in veertien strofen het 'zinrijke van [het roken van] het pijpje' in de meest brede betekenis van het woord duidelijk te maken: het verdreef zorgen, verhelderde de geest, verhief het hart, liet moed ontbranden, versterkte de mannelijkheid, kweekte vriendschap, stichtte vrede, bood – in de vluchtigheid van de tabaksdamp - een spiegel voor het leven en bracht vermaak en welvaart.⁷¹ Andere contemporaine, meer bespiegelende beschouwingen laten zien dat de auteur zich in deze veelkleurige waardering geen dichterlijke vrijheid veroorloofde. In de tekst van een lezing voor een vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in West-Terschelling uit de jaren dertig lezen we over de grote sociaalpsychologische betekenis van het roken.⁷² In de woorden van de spreker: het roken is een aangenaam tijdverdrijf in eenzaamheid; het brengt kalme en verkort de tijd; het verlicht zorgen en bevordert het denken; het geeft nieuwe kracht; het maakt de jongen tot man, het verschaft hem de toegang tot avond- of nachtgezelschappen; het vergemakkelijkt de aanwezigheid in gezelschap van mannen die niet capabel zijn in een gesprek te delen; het doorbreekt ver-

legenheid en bevordert vrijmoedigheid. Bijzonder is dat het roken voor de spreker ook een verzinnebeelding is van de menselijke natuur, dat wil zeggen van zijn 'kindschen' of onvolmaakte staat en 'zijn zucht tot navolging' (dat wil zeggen van modezucht en verslaving), en van de wereldse omstandigheden, dat wil zeggen van 'de snelheid van den tijd' en 'de wisselvalligheid van alle aardse dingen'. Hij benadrukt dat tabaksrook hem ook doet denken aan de 'Hollandschen rook [...] uit metalen pijpen' waarvoor vele vijanden in het verleden terugdeinsden⁷³: 'de rookkolom van Van Speijk's kruidkamer [...] doet Leopold en consorten op heden nog proesten'!⁷⁴ In de vluchtigheid van tabaksrook herkennen we de snelheid waarmee de (Belgische) 'bierhelden' vluchtten voor de 'Hollandsche bajonetten': 'O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken, denkt dan aan den rook van Oranje, Saksenweimar, Chassé, Koopman, Aduard en Van Speijk; ziet tevens daarin het beeld uwer omwenteling! Och, mogt het u nog leeren!⁷⁵

Het roken van tabak had in ieders ogen een grote invloed op het zenuwgestel: het was tegelijkertijd opwekkend en verdovend. Al in het begin van de 19de eeuw wist men dat tabak zowel prikkelende als bedwelmende stoffen bevatte;⁷⁶ in de loop van de 19de eeuw kreeg men een steeds beter zicht op de specifieke aard ervan.⁷⁷ Tabak

had een vertroostende werking voor mensen met zorgen of die zware arbeid leverden. Die gedachte leefde ook in het Nederlandse leger: roken “kan als een waar lafenismiddel voor vermoeiden en afgematten beschouwd worden. [...] De terugkerende lust [tot het tabaksrooken] is [na ziekte] doorgaans een teeken van herstelling”.⁷⁸ Onenigheid bestond er over de vraag of tabaksrook gezien kon worden als een luchtzuiverend middel en kon worden ingezet om bij een bezoek aan een ziekenverblijf besmetting te voorkomen.⁷⁹ Algemeen aanvaard was ook het effect van roken op de slijmvliezen en de spijsvertering. Uit ervaring wist men dat dit specifieke effect bij matige rokers positief was; bij stevige rokers negatief. In het laatste geval was namelijk sprake van het structureel verdwijnen van een hongergevoel, gewichtsverlies, ‘longtering’ en uiteindelijk de dood. Ook deze vermindering van eetlust en de vertraging van de spijsvertering bij bovenmatig roken was in het midden van de 19de eeuw in het Nederlandse leger bekend.⁸⁰

Recreatief roken, zonder ernstige bijverschijnselen, betekende volgens de Beierse arts Kilian dan ook dat men slechts een bescheiden hoeveelheid tabak gebruikt, van de juiste kwaliteit en bewerking zonder schadelijke toevoegingen, op de juiste momenten van de dag,⁸¹ de pijp op de juiste wijze stopt en met het gebruik van het juiste materiaal. Kilian bood een uitvoerige handreiking om op basis van oppervlak, uiterlijk, kleur, geur en vochtigheid - in de uiteraard nog merkloze - markt de beste, of liever minst schadelijke, tabak te kopen. Interessant is echter dat hij ook de negatieve effecten beschrijft van de verpakking die werd toegepast door de fabrikant en van de wijze van bewaren door de roker. Zijn zorgen hebben hier vooral betrekking op het contact van tabak met metalen, vooral met het giftige lood. In het licht van deze studie is het fascinerend dat hij ook uitvoerig ingaat op het gebruik van alle soorten pijpen en in het bijzonder de kleipijp of Goudse pijp. Deze heeft zijn voorkeur boven alle andere typen omdat de absorberende ‘tigchelaarde’ het best voorkomt dat slijm, tabaksrook en tabaksluog vermengd raken. Men kan, zo hield Kilian de lezer voor, de bruikbaarheid van een pijp het best zelf beoordelen: een goede pijp gaat niet uit, laat de rook gemakkelijk⁸² en gekoeld tot de roker toetreden (de pijp is dus lang en van een goed rookkanaal voorzien), ontdoet de tabak van scherpe en onaangename bestanddelen en ze moet niet vuil en vochtig zijn. Hij constateert dat een Goudse pijp slechts vijf tot zes keer gerookt kan worden; door intensiever gebruik raakt de pijp geheel doortrokken van de ‘scherpe aetherische tabaksoly’ en wordt de smaak verpest. Als men een pijp laat uitbranden wordt de pijp broos en absorbeert het nog beter genoemde vloeistof: zelfs de beste tabak smaakt slecht in een vaak uitgebrande pijp.⁸³ Het was een teken van beschaving om voor goede vrienden een persoonlijke pijp op voorraad te hebben die regelmatig

voor een schone werd verwisseld.⁸⁴ Het kan echter betwijfeld worden of iedereen vuile pijpen afdankte en vervuilde voor een ‘versche pijp’.⁸⁵

Duitse pijpen hebben, zo meende Kilian, het nadeel dat het speeksel gemakkelijk in de steel afloopt en zich met ‘den uit den brandenden tabak spruitende sappen veréénigt, en voorts in den steel op- en neergetrokken wordt’. Hij verstopt daardoor gemakkelijk en dat is nadelig voor smaak en gezondheid. Ze moeten vaak gewassen en gedroogd worden.⁸⁶ Directe orale inname van het vocht uit de zak van een Duitse pijp leverde grote gezondheidsrisico’s op.⁸⁷

Kilians opmerkingen over de beperkte bruikbaarheid van Goudse pijpen geeft een onverwacht perspectief op de omloopsnelheid ervan. Deze werd natuurlijk niet alleen door smaak bepaald maar ook door de kwetsbaarheid van de pijpen. Ze gingen gemakkelijk kapot: ‘indien ik haar [i.e. de aarden pijp] wat hevig grijp, // Raakt ze in mijn handen licht aan stukken;’ zo lezen we in een gedicht uit het begin van de 19de eeuw.⁸⁸ Hebben we een idee van de omloopsnelheid? Hier zijn twee bijzondere bronnen dienstbaar die beide uit een militaire context stammen. De eerste is een lijst van mondbehoeften voor het garnizoen van Den Bosch in geval van belegering, opgenomen in het jaar 1749.⁸⁹

Tabak en pijpen werden in de 18de en 19de eeuw niet door het leger aan soldaten verstrekt maar in het geval van belegeringen wel. De Bossche inventaris maakt duidelijk dat de commandant er vanuit gaat dat iedere soldaat en het grootste deel van de volwassen bevolking rookt: 6000 soldaten en 3200 burgers (van in totaal 12.500 mensen). Voor zestig dagen hadden zij een behoefte aan 57.000 pond tabak. Voor iedere roker wordt gerekend met twee pijpen per dag: dat betekent dat voor een belegering van zestig dagen 1.104.000 pijpen (of ca 7.500 manden) in voorraad moesten zijn! De vraag is hoe geloofwaardig deze bron is. Een tweede bron maakt namelijk duidelijk dat een eeuw later een andere inschatting werd gemaakt. In een *Beknopte handleiding ten dienste van de militaire administratie te velde* uit 1853 wordt gesteld dat men voor duizend manschappen en voor een maand 240 pond droge tabak van goede kwaliteit en 4000 goed doorboorde, korte Goudse pijpen moet inslaan. Deze getallen liggen voor de tabak en de pijpen respectievelijk een factor 11 tot 14 lager dan een eeuw eerder. Het verschil kan maar voor een deel worden verklaard door veranderende gewoontes met betrekking tot de aard en de omvang van het roken.⁹⁰

De bronnen geven ons een mogelijkheid om een idee te krijgen van de behoefte aan pijpen in het Kamp bij Oirschot. Als we rekenen met een bezetting van 10.000 manschappen, voor drie zomermaanden en voor drie

Afb. 2b. Louis Charles Hora Siccema, Scènes uit het kantonnementsleven, 1830-1831. Detail met soldaten op de markt in Tilburg, de soldaat in het midden rookt een lange Goudse pijp. Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-88.330.

opeenvolgende jaren 1832-1834 dan komen we met de norm van 1853 op een totaal van 360.000 pijpen, met de norm van Kilian⁹¹ op een totaal van 1.800.000 pijpen en met de norm van 1749 op 5.400.000 pijpen.

Er zijn in Oostelbeers dus honderdduizenden tot enkele miljoenen kleipijpen in gebruik geweest. Deze bandbreedte is belangrijk voor de inschatting van de waarde van de Oostelbeerse vondst.

6. De kleipijpen van het Kamp bij Oirschot

6.1. Werkwijze

Bij de bestudering van het vondstmateriaal werden met enkele uitzonderingen ‘de richtlijnen voor het verwerken van pijpvaardsten’ zoals geformuleerd door Duco gevolgd.⁹² Het vondstmateriaal is per collectie bekeken. Versierde stelen, onversierde stelen, complete ketels, ketelfragmenten met leesbaar hielmerk en ketelfragmenten zonder leesbaar hielmerk of zonder hiel werden van elkaar gescheiden. Complete ketels en pijpfragmenten met een leesbaar hielmerk werden verpakt in een genummerd minigrip-zakje.⁹³ Van deze ketels en

ketelfragmenten werd het hielmerk genoteerd.⁹⁴ Pijpfragmenten met hetzelfde hielmerk werden met elkaar vergeleken om te bezien of sprake is van een herkomst uit één of meerdere mallen.⁹⁵ Van iedere leesbare hiel werd voor zowel de rechter- als linkerkant de aanwezigheid van bij- en vormmerken vastgelegd. Van complete ketels werd met een elektronische schuifmaat van het merk Ironside de hoogte (zowel rechts als links), de breedte en de opening bepaald.⁹⁶ Er werd geen poging gedaan om gebruikskennmerken vast te leggen omdat naar de indeling van Duco vrijwel alle koppen ‘nauwelijks tot matig gerookt’ zijn.⁹⁷ Vanwege de grote onderlinge gelijkenis en de afwezigheid van objectieve criteria werd ook de kwaliteit en afwerking niet nader bestudeerd. Er werd geen notitie gemaakt van de af- of aanwezigheid van radering omdat alle koppen volledige radering laten zien. Tot slot moet vermeld worden dat er gelet op het kleine aantal geen studie is gemaakt van radering op de steel van koppen. Alle gegevens werden vastgelegd in een excel-bestand.⁹⁸

6.2. Beschrijving

In tabel 1 is een overzicht te vinden van de drie

Collectie :	Verspaandonk		Huijbers		Van Dingenen		Totaal	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Complete ketels	232	24.6	102	14	13	86.7	347	20.6
Ketelfragmenten met hiel	192	20.4	146	20.1	0	0	338	20.1
totaal	424	45	248	34.2	13	86.7	685	40.7
Ketelfragmenten zonder hiel	159	16.9	365	50.3	0	0	524	31.1
Complete ketels zonder hiel	28	3	6	0.8	2	13.3	36	2.1
totaal	187	19.8	371	51.1	2	13.3	560	33.3
Onversierde stelen	322	34.1	98	13.5	0	0	420	24.9
Versierde stelen	10	1.1	9	1.2	0	0	19	1.1
totaal	332	35.2	107	14.7	0	0	439	26.1
Totaal	943	100	726	100	15	100	1684	100

Tabel 1. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Overzicht van kleipijpen naar collectie.

beschreven collecties. Er is een onderscheid gemaakt naar (a) ketel en steel; (b) staat van de ketel (compleet of fragment)⁹⁹ en (c) aanwezigheid van hiel (aan- of afwezig). Uit het overzicht blijkt dat sprake is van een groot verschil in verzamelwijze. De collectie van Van Dingenen is klein ($x=15$) en bestaat vrijwel uitsluitend uit complete ketels. De collecties van Huijbers ($x=726$) en Verspaandonk ($x=923$) zijn veel groter en laten een goede vertegenwoordiging zien van alle verschijningsvormen. In de verzamelwijze van Huijbers is zichtbaar dat relatief meer aandacht is geschonken aan veelal kleine wandfragmenten van ketels. In die van Verspaandonk is een relatief grotere aandacht te zien voor pijpenstelen. Gelet op de zeer uiteenlopende verzamelwijzen die alle een zekere bias laten zien is geen aandacht besteed aan de totale en gemiddelde steellengte of aan het totale of gemiddelde gewicht van het vondstmateriaal (fragmentatiegraad).¹⁰⁰ In onderstaande analyse wordt geen aandacht besteed aan de ketelfragmenten zonder hiel en aan de complete ketels met afgebroken hiel.

Tussen 6 en 16 juli 2015 is door de RCE een waardestellend onderzoek uitgevoerd op het Kamp van Oirschot.¹⁰¹ In het onderzoeksgebied werden bijna honderd grondboringen gezet om de fysieke kwaliteit van de ondiepe ondergrond te onderzoeken en de kenmerken te bestuderen van aan het oppervlak zichtbare elementen van het kamp (zoals (kook)kuilen, latrines, waterputten en (tent)platforms). Op een drietal, grotendeels begroeide plekken, met een totale oppervlakte van iets meer dan 1500 m², werd een oppervlaktekartering gedaan waarbij ook gewerkt werd met een metaaldetector. Ter hoogte

Staat	Aantal
complete ketels	2
ketelfragmenten met hiel	2
totaal	4
ketelfragmenten zonder hiel	20
complete ketels zonder hiel	0
totaal	20
onversierde stelen	29
versierde stelen	0
totaal	29
Totaal	53

Tabel 2. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Overzicht van kleipijpen waardestellend onderzoek RCE (OIOO15).

Staat	Aantal
Compleet	347
Fragment	338
Totaal	685

Tabel 3. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Staat van ketels met hiel.

van een grote vondstconcentratie op een zandpad is een vak van 1 x 1 meter tot een diepte van ca 30 centimeter uitgezeefd over een zeef met een maaswijdte van 3 millimeter (vak 33). De directe aanleiding was de vondst op deze locatie van enkele fragmenten van een porseleinen herinneringspijp (zie paragraaf 7). Op één locatie, ter hoogte van een sociëteit, is tot op de ongestoorde ondergrond een proefput gegraven van één bij één meter en een diepte van een halve meter. De uitgegraven grond is gezeefd. Als het gaat om de kleipijpvondsten laat dit naar oppervlak en volume zeer kleinschalige maar intensieve onderzoek het beeld zien zoals weergegeven in tabel 2.

Op basis van dit onderzoek mogen we constateren dat wand- en steelfragmenten in de bestudeerde collecties zeer zwaar ondervertegenwoordigd zijn. Tevens laat de rijkdom van een zeer kleinschalig onderzoek zien dat de collecties maar een zeer klein aandeel vormen van het vondstmateriaal dat aanwezig is op deze relatief grote vindplaats. In relatie tot de grote hoeveelheid pijpen die in het kamp heeft gecirculeerd (zie boven) kunnen de gezamenlijke collecties daarmee niet als een steekproef van voldoende omvang worden beschouwd.

6.3. Stelen

Zoals gezegd besteden we in dit onderzoek geen aandacht aan de stelen. Het onderzoek leent zich dus ook niet voor uitspraken over de verhouding tussen korte en lange pijpen. Eén fragment verdient echter een korte bespreking. Eén van de stelen uit de collectie Huijbers laat een bloemrankmotief zien. Dit steelfragment is een opvallende vondst omdat het vermoedelijk een deel vormt van een reliëfpijp.¹⁰² Het motief stamt uit de 18de eeuw maar was ook nog in de 19de eeuw in zwang.¹⁰³ Ketels van reliëfpijpen ontbreken echter (zie onder).

6.4. Ketels en ketelfragmenten met hielmerken

In de collecties bevinden zich 685 ketels en ketelfragmenten waarvan de hiel intact is en het hielmerk (indien aanwezig en leesbaar) bepaald kan worden (er is één Gouds exemplaar met hiel maar zonder hielmerk). Tellen we hier de 36 complete ketels met kapotte hiel bij op dan krijgen we het Minimum Aantal Exemplaren of MAE ($x=721$). De groep valt uiteen in een groep waarvoor de dimensies van de ketel te bepalen zijn (hoogte x breedte x opening) en een groep waarvoor dat niet mogelijk is (zie tabel 3).

Delen we de vondsten in naar de vijf standaardtypen van Duco dan behoort ruim 99% tot het ovoïde model, de overbekende Gouwenaar.¹⁰⁴ Dit model is een voortzetting van de Gouwenaar die rond het midden van de 18de eeuw ontstond. Tot het materiaal behoren slechts vijf exemplaren (1%) van het zogeheten rondbodemtype (tabel 4). Dit is een hielloos model met een staande kop.

Vorm	Aantal	%
Rondbodem met hiel	5	0.7
	680	99.3
Totaal	685	100

Tabel 4. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Ketelvorm.

Plaats	Aantal	%
Gouda	284	41.5
Gouda of Oudshoorn	1	0.1
Gouda?	3	0.4
Den Bosch	361	52.7
Den Bosch?	3	0.4
Maaseik	6	0.9
Roermond?	2	0.3
België	5	0.7
?	20	2.9
Totaal	685	100

Tabel 5. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Productieplaats.

Vier rondbodems stammen vrijwel zeker uit dezelfde mal en hebben eenzelfde merk dat gelezen kan worden als een gekroonde 90 of 99. De vijfde rondbodem laat een gekroonde 75 zien.

Alle ketels zijn op één na voorzien van een hielmerk. Zijmerken of andersoortige reliëfpijpen zijn niet aangetroffen. Op basis van de bijmerken kan een onderscheid worden gemaakt naar productieplaats, zie tabel 5. In de meeste gevallen is een toewijzing aan Den Bosch vrij zeker door de één- of tweezijdige aanwezigheid van het Bossche stadswapen (boompje). Van een imitatie van de Bossche productie in andere plaatsen lijkt geen sprake te zijn. Dat kan niet gezegd worden van de productie uit Gouda. In negen gevallen lijkt van namaak sprake omdat het Goudse stadswapen zeer grof is vormgegeven of omdat het stadswapen twee keer vier in plaats van twee keer drie sterren laat zien. Toeschrijving van deze imitaties aan een specifieke productieplaats is moeilijk. Twee koppen met een moeilijk leesbaar figuurmerk zouden uit Roermond kunnen komen. Het is mogelijk dat het gaat om het merk Bezem. Dat zou echter betekenen dat we mogelijk met pijpen te maken hebben die van voor 1830 dateren.¹⁰⁵ Koppen gemerkt met 46 gekroond en WS gekroond en voorzien van imitatie-Goudse bijmerken kunnen uit diverse ateliers in het Maasland stammen zoals Andenne. De 685 ketels en ketelfragmenten laten een grote variatie zien in hielmerk. In tabellen 6a-6e worden ze per productieplaats en naar aantal beschreven.

De vondsten uit het onderzoek van de RCE zijn in boven-

Hielmerk	Aantal	Hielmerk	Aantal
zonder	1	Bacchus op het vat	26
?	6	CK	7
? gekroond	3	DK gekroond	1
? gekroond?	2	Dubbel anker	1
12 gekroond	2	EP gekroond	7
2? gekroond	1	ES gekroond	1
21 gekroond	4	ES gekroond ?	1
24 gekroond	5	FAG	7
26 gekroond	3	GN gekroond	2
27 gekroond	1	GVK	7
28 gekroond	5	GVS	3
3 gekroond	1	IB gekroond	2
3? gekroond	1	IDB	2
30 gekroond	2	IKS	8
31 gekroond	5	K	1
33 gekroond	2	Koning David	1
37 gekroond	12	Landsman	1
38 gekroond	1	LB G	2
53 gekroond	1	Lelie	1
56 gekroond	2	LF gekroond	1
57 gekroond	1	LK gekroond	11
58 gekroond	2	LVD	6
6? gekroond	1	MB gekroond	1
64 gekroond	3	Meermin	11
66 gekroond	2	Melkmeid	1
67 gekroond	11	MG gekroond	5
68 gekroond	1	MSV	3
71 gekroond	1	Pijlenbundel	1
75 gekroond	3	Prins en Prinses	1
79 gekroond	7	Schaatsrijder	2
82 gekroond	2	TD gekroond	2
84 gekroond	1	TM gekroond	2
90 of 99 gekr.	4	Twee duiven gekr.	1
93 gekroond	1	VH gekroond	3
94 gekroond	2	Wapen van Haarlem	2
A gekroond	1	Wapen van Leiden	1
A? gekroond	2	Wijnton gekroond	2
AB gekroond	3	WL gekroond	5
AE gekroond	7	WP gekroond	2
AM gekroond	1	Zon	21
Anker	1	Zwijn	1
AP gekroond	1	Speelman	1
		Totaal	284

Tabel 6a: Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken uit Gouda.

staand overzicht niet meegenomen. Onder de vondsten bevinden zich vier ketelfragmenten met een hielmerk: een gekroonde B (Den Bosch), Zeemeermin (Gouda), een onleesbaar hielmerk (Gouda), en een gekroonde WL (Gouda).¹⁰⁶

Van de gevonden pijpenkoppen kan het overgrote deel met vrij grote zekerheid worden toegeschreven aan Gouda of Den Bosch. Ruim een derde van alle merken die in de periode 1830-1835 in Gouda zijn gezet, treffen we in Oostelbeers aan. Gelet op het grote aantal merken dat in gebruik was en het relatief kleine aantal vondsten laat deze constatering weinig conclusies toe over verschillen in de omvang van Goudse leveringen aan het kamp. We zagen eerder dat Goudse producenten maximaal twee merken mochten bezitten. Van een

Hielmerk	Aantal
?	20
? gekroond	2
? gekroond?	2
64 gekroond	1
66 gekroond	19
69 gekroond	1
77 gekroond	46
A? gekroond	8
AB gekroond	31
AI gekroond	1
B	17
B gekroond	13
B?	1
D gekroond	1
H gekroond	164
H? gekroond	2
KIP	12
KIP?	2
letters gekroond	1
LK gekroond	1
wijnton gekroond	3
WS gekroond	13
Totaal	361

Tabel 6b: Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken uit 's-Hertogenbosch (zie afbeelding 4).

Hielmerk	Aantal
?	1
? gekroond	1
4	2
4 gekroond	1
46 gekroond	1
Totaal	6

Tabel 6c: Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken uit Maaseik (afbeelding 5).

zestal Goudse fabrikanten die twee merken zetten, zijn beide merken gevonden. 58 gekroond en Schaatsrijder, bijvoorbeeld, waren in deze periode in eigendom van Gijsbert de Ronde. Dit zou kunnen wijzen op een betere afzet van sommige Goudse producenten onder de soldaten van het kamp. Voor de Bossche pijpenkoppen kunnen we geen onderscheid maken tussen de producten van Leonard Eras enerzijds en N.J. Crefour anderzijds. Wel kunnen we stellen dat meer dan de helft van de uit Den Bosch bekende merken in Oostelbeers werd gevonden. Er zijn twee Bossche merken aangetroffen die nog niet uit de literatuur bekend zijn: AI gekroond en 64 gekroond. De aanwezigheid van het bijmerk met het boompje van Den Bosch maakt toeschrijving van beide merken aan deze stad vrij zeker. Ook Van den Hurk en Nijhof wezen op verschillende hielmerken die niet in de

Hielmerk	Aantal
46 gekroond	4
WS gekroond	1
Totaal	5

Tabel 6d: Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken uit onbekende plaatsen buiten Holland

Plaats en hielmerk	Aantal
Gouda?	3
hielmerk?	3
Gouda of Oudshoorn?	1
Speelman	1
Den Bosch?	3
?	1
77 gekroond	1
AB gekroond	1
Roermond?	
Bezem?	2
Totaal	7

Tabel 6e: Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken met een onzekere toewijzing aan productieplaats.

legger van 1819 worden genoemd, maar wel in een stort van de fabriek van Eras zijn teruggevonden. Hieronder was ook het eveneens in Oostelbeers gevonden hielmerk B. Het betreft in twee van de drie gevallen wel steeds vrij zeldzame vondsten: AI gekroond en 64 gekroond zijn beide slechts één keer aangetroffen in Oostelbeers. Net als in de door Van den Hurk en Nijhof beschreven pijpenstort domineert ook in Oostelbeers het merk H gekroond.¹⁰⁷

Naast enkele Maaseikse pijpen, duidelijk te herkennen aan het bijmerk Eikel, is in Oostelbeers een handvol pijpenkoppen gevonden waarvan niet met zekerheid de herkomst is vast te stellen. De slechte afwerking van het merk of de slechte vormgeving van een Gouds bijmerk kunnen wijzen op diverse productieplaatsen in het Maasland, bijvoorbeeld Roermond, of dichterbij Gouda. Een kop met figuurmerk Speelman bijvoorbeeld komt mogelijk uit Oudshoorn.

Onder de ketelvondsten bevindt zich minstens één vondst die niet past binnen het algemene vondstbeeld: een sterk verweerd exemplaar van een vermoedelijk laat-18de-eeuwse knorrenpijp. Een nauwkeuriger determinatie van dit fragment is niet mogelijk.

Daarnaast komen er een tiental Goudse hielmerken voor die in de gebruiksperiode van het kamp niet in productie waren. Het gaat om Pijlenbundel (tot 1799), Twee duiven gekroond (tot 1817), MB gekroond (tot 1817), 71 gekroond (tot 1787), 57 gekroond (tot 1805), 3 ge-

4a. Hielmerken 64 gekroond, 69 gekroond, AI gekroond, D en LK gekroond.

4b. Hielmerk 66 gekroond.

4c. Hielmerk AB gekroond.

4d. Hielmerk B.

Afbeelding 4. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken Den Bosch.

4e. Hielmerk B gekroond.

4f. Hielmerk H gekroond.

Afbeelding 4. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken Den Bosch.

4g. Hielmerk KIP.

4h. Hielmerk Wijnton gekroond.

4h. Hielmerk WS gekroond.

Afbeelding 4. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken Den Bosch.

Afbeelding 5. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Hielmerken Maaseik.

6a. Gouda, CK.

6b. Den Bosch, 66 gekroond.

Afbeelding 6. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Voorbeelden van malgelijkheid.

kroond (tot 1800) en LF gekroond (tot 1816), AP gekroond (tot 1821), Landman (tot 1795) en Prins en prinses (tot 1749).¹⁰⁸ Het zijn steeds eenlingen en het is de vraag hoe de aanwezigheid van deze in 1832-1834 ontegenzeggelijk oude pijpenkoppen verklaard kan worden. Pijpen werden immers al snel door gebruik ‘vuil’ en onbruikbaar.¹⁰⁹ Met twee stuks vertegenwoordigd is een onduidelijk hielmerk dat iets wegheeft van de

eeuw voortzet. Onder de vondsten vinden we op een enkele uitzondering na uitsluitend kleipijpen voorzien van een hielmerk. We kunnen hieruit concluderen dat grove pijpen niet gebruikt werden. Op een zeer verweerd exemplaar van een knorrenpijp en enkele rondbodems na, treffen we enkel ovoïde koppen aan. Onderscheid tussen de fijne en porseleinen pijpen is voor de auteurs op zicht en gevoel moeilijk te maken. Er is wel studie gemaakt van het voorkomen van een s (van ‘slegte’) boven het bijmerk. Zo kan in ieder geval voor de Goudse en Bossche koppen een onderscheid tussen de fijne en de betere kwaliteit gemaakt worden. Uit onderstaand overzicht (zie tabel 8) blijkt dat van de 285 Goudse koppen er (minstens) 152 een aanduiding ‘slegte’ droegen (53,3%). Voor Den Bosch ligt dat heel anders (tabel 9), hier heeft maar 21,6% deze aanduiding (78 van 363).

Productieplaats	Aantal	Aanwezig merken	%
Gouda	187*	65	35%
Den Bosch	24	13	54%
Maaseik	25	2	8%
Onzekere toeschrijving	-	5	-

* Merken gezet rond 1830: de pijpenkoppen met oudere (<1830) zijn niet meegenomen.

Tabel 7. Aantallen aangetroffen hielmerken ten opzichte van het totaal aantal merken in productie in de periode 1830-1835.

Goudse merken Pijlenbundel of Bezem. De afwerking van de beide koppen duidt om een imitatie. Het merk Bezem werd tot 1830 in Roermond gezet en deze plaats lijkt de meest waarschijnlijke herkomst van deze beide pijpenkoppen, zoals we hierboven al zagen. Het merk Pijlenbundel, een typisch symbool uit de tijd van de Republiek, werd in de 19de eeuw noch in Gouda, noch elders gezet.¹¹⁰

Een vergelijking met een overzicht van de hielmerken die in gebruik zijn in de periode 1832-1834 leert dat exemplaren uit Aarlanderveen, Kampen, Roermond, Stevensweert, Venlo, Gorinchem, Andenne, Luik en vele andere Belgische productieplaatsen ontbreken.

6.5. Kwaliteit

Duco stelt dat de indeling van kwaliteit in grove, fijne en porseleinen pijpen zich ook in het begin van de 19de

6.6. Vormtekens

Naast de letter s als kwaliteitsmerk is te zien dat op de plaats van deze letter ook vaak een o (of ringetje) staat. Het gaat hier waarschijnlijk om een vormkenmerk op basis waarvan de productie binnen de fabriek toewijsbaar was aan een specifieke maker. Op de hielen bevindt zich echter nog een reeks van andere vormmerken. Voor Gouda vinden we naast de o: (combinaties van) ●, *, ■, ●● en ●●●, alle op een leeg veld of op verschillende posities rond het Goudse stadswapen.

Rechter- en linkerkant laten een grote variatie in combinaties zien.¹¹¹ 106 exemplaren van de Goudse ketels laten een vormmerk zien (van in totaal 285 exemplaren). De kleine aantallen laten weinig conclusies toe maar het lijkt erop dat van de hielmerken GVK, EP gekroond en MG gekroond meerdere exemplaren zijn gevonden met heel kenmerkende combinaties van vormmerken. Bij de Bossche exemplaren staat in zes gevallen * op de plaats van s. We komen verder de volgende tekens als vormmerken voor: (combinaties van) o, oo (naast elkaar), oo (boven elkaar), *, ● en ●●, alle op een leeg veld of op verschillende posities rond het

Aanduiding rechts	s	s?	s ®	s ® ?	Geen	Totaal
links						
s	91	7	-	-	17	115
s?	6	3	1	-	2	12
s ®	6	4	17	1	2	30
s ® ?	-	-	-	-	-	0
Geen	5	2	2	-	119	128
Totaal	108	5	20	1	111	285

Tabel 8. Gouda, kwaliteitsaanduiding op hiel. Plaats op hiel gezien vanuit roker. ® is retrogade.

Aanduiding rechts	s	s?	Geen	Totaal
links				
s	27	2	28	57
s?			2	2
Geen	21	3	278	302
Totaal	48	5	308	361

Tabel 9. Den Bosch, kwaliteitsaanduiding op hiel. Plaats op hiel gezien vanuit roker. Retrogade ‘s’ komt niet voor.

Bossche stadswapen. Rechter- en linkerkant laten een grote variatie in combinaties zien. In Den Bosch hebben daarmee 182 ketels vormkenmerken (van in totaal 361 exemplaren). Dat ligt significant hoger dan in Gouda: 50,1% (Den Bosch) om 37,2% (Gouda). Mede door de grotere aantallen lijken in de Bossche vormkenmerken makkelijker voor een hielmerk specifieke combinaties van vormmerken herkenbaar, bijvoorbeeld voor 66 gekroond, 77 gekroond, AB gekroond, B, B gekroond, H gekroond en WS gekroond.

6.7. Dimensies van de ketels

In het licht van het gegeven dat het hier een gesloten vondstcomplex betreft met een zeer scherpe datering, is het zinnig om te kijken naar de afmetingen van de ketels. Hieronder (tabel 10) is een aantal kengetallen bij elkaar gebracht. Daarbij wordt onderscheid gemaakt naar de Bossche en Goudse productie. Hierbij moet de kanttekening gemaakt worden dat zich onder de Goudse producten mogelijk enkele imitaties bevinden.

Uit de gegevens blijkt dat de Goudse pijpen in hoogte gemiddeld iets groter zijn dan de Bossche. In breedte en opening zijn ze echter kleiner. Bossche pijpen zijn met andere woorden kleiner en minder slank. Tevens kan opgemerkt worden dat de Goudse pijpen zowel in hoogte, breedte als opening een grotere variatie laten zien, zowel naar beneden als naar boven. Het gaat hier, zie de 10%- en 90%-percentielen, om uitzonderingen. Voor beide productiecentra kan eigenlijk hetzelfde geconstateerd worden: het gaat om betrekkelijk homogene groepen waarvan de meeste individuele exemplaren naar grootte waarschijnlijk moeilijk visueel van elkaar te onderscheiden waren.¹¹²

Het opmeten van de ketels heeft nog tot één andere vermeldenswaardige uitkomst geleid. Het bleek (zie grafiek 1) dat er onder de Bossche ketels een samenhang lijkt te bestaan tussen de hoogte en breedte van de ketel en het gebruikte hielmerk. Dat zou betekenen dat een bepaald hielmerk alleen gebruikt werd voor één bepaalde mal.

Afb. 2c. Louis Charles Hora Siccema, Scènes uit het kantonnementsleven, 1830-1831. Detail met de wachtkamer in de Boschpoort in Bergen op Zoom, de soldaat rechts rookt een Duitse pijp. Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-88.330.

	Den Bosch (x=182)	Gouda (x=139)
Hoogte		
hoogte gemiddeld	47.65	48.25
hoogte minimaal	41.9	36.5
hoogte maximaal	52.05	58.25
hoogte >10%	45.6	45.98
hoogte <90%	49.8	50.76
Breedte		
breedte gemiddeld	25.52	25.18
breedte minimaal	22.6	22
breedte maximaal	26.8	29.1
breedte >10%	24.51	23.8
breedte <90%	26.5	26.6
Opening		
opening gemiddeld	18.88	18.64
opening minimaal	16.4	16.6
opening maximaal	20.4	22.1
opening >10%	17.9	17.9
opening <90%	19.8	19.6

Tabel 10. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Dimensies Bossche en Goudse ketels (in millimeters).

Afb. 2d. Louis Charles Hora Siccema, Scènes uit het kantonnementsleven, 1830-1831. Inkwartiering. De soldaat rechts van de kachel rookt een korte Goudse pijp. Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-88.330.

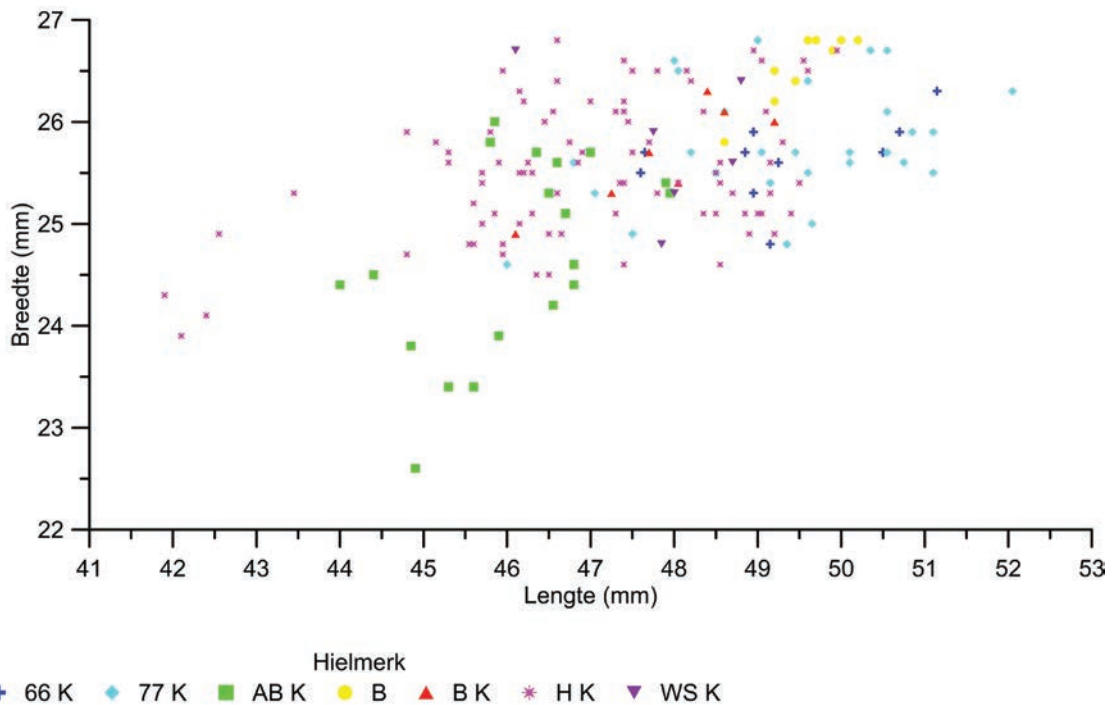
6.8. Malgelijkheid

De ketels uit de drie collecties werden binnen iedere collectie, maar om praktische redenen niet onderling, met elkaar vergeleken. Op basis daarvan kon soms met enige twijfel maar vaak met een grote mate van zeker-

heid worden bepaald dat in sommige gevallen sprake is van pijpen uit dezelfde mal (voor twee voorbeelden, zie figuur 6). Het bepalen van malgelijkheid is echter een zeer lastige zaak en het is mogelijk dat (veel?) malgelijke pijpen niet zijn herkend. Voor 15 hielmerken uit Gouda (het totale aantal hielmerken voor Gouda is 65) werden 16 sets van malgelijke ketels herkend (dat zijn in totaal 44 ketels (of 15,4% van 285 ketels)). Voor zes hielmerken uit Den Bosch (het totale aantal hielmerken voor Den Bosch is 11) werden 32 sets van malgelijke ketels herkend (met in totaal 147 ketels (of 40,7%) van 361 ketels). Op basis van deze percentages mogen we waarschijnlijk aannemen dat de pijpen in grote partijen werden aangevoerd, zeker als het gaat om die uit Den Bosch.

7. Porseleinen pijpen van het type stummel

In Oostelbeers zijn ook fragmenten van porseleinen pijpen gevonden (en twee tinnen vochtluizen van dergelijke pijpen). Het gaat hier om een aanzienlijk kleiner aantal dan de kleipijpen. De vraag is welke rol dit type pijp in de jaren dertig heeft gespeeld. Hiervoor lezen we over de door Kilian beschreven nadelen van het roken van een Duitse pijp.¹¹³ In de contemporaine literatuur worden ze echter regelmatig genoemd en op een reeks van prenten zijn ze afgebeeld.¹¹⁴ Een oppervlakkige lezing van de bronnen lijkt duidelijk te maken dat boeren, arbeiders en soldaten een voorkeur hielden voor de ‘vaderlandsche pijp’ of ‘Goudse pijp’. Vaak waren ze zelfs uitgesproken tegenstanders van deze ‘porseleinen pijpen’ of ‘moffen-pijpen’.¹¹⁵ Hoewel de Goudse pijp ook in de betere standen tot zeker in de jaren vijftig in

Grafiek 1. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Dimensies van Bossche ketels. 66 gekroond (66 K); 77 gekroond (77 K); AB gekroond (AB K); B (B); B gekroond (B K); H gekroond (H K) en WS gekroond (WS K).

Afb. 3. W. Nieuwhoff en H.P. Oosterhuis, 1834, Bivouac op de Eerselsche heide, (Brabant-collectie 709259; opgenomen in J. Olivier Jz, 1834, Merkwaaardigheden uit den tiendaagschen veldtocht der Nederlanders in België. Op deze afbeelding zijn zeven soldaten te zien waarvan er twee een Duitse pijp roken (en geen enkele een Goudse).

gebruik bleef, maakte de Duitse pijp juist hier zijn opgang, vrijwel zeker eerst ook vooral onder studenten. Mogelijk was de context bepalend voor de keuze van het type pijp: de Duitse in gezelschap, de Goudse in meer private situaties of bij het werk. De Duitse pijp was gelet op de prijs een uitgesproken luxeproduct.¹¹⁶ De meeste porseleinen pijpen kwamen uit Duitsland en waren door het materiaal en de rechtopstaande stand van de kop zeer geschikt om te beschilderen. Belangrijke porseleinfabrieken hadden hiervoor gespecialiseerde schilders in dienst. Ze konden, ook in opdracht, beschilderd worden.¹¹⁷ Porseleinen pijpen werden vaak als prijs,¹¹⁸ geschenk, souvenir of pronkstuk gekocht.

Drie afbeeldingen geven ons een inkijkje in het gebruik van beide soorten pijpen tijdens de jaren 1831-1839 in Brabant en het kamp (zie afbeeldingen 1a-b, 2a-d en 3). De afbeeldingen suggereren dat de Duitse pijp al re-

delijk ingeburgerd was, onder officieren én soldaten. Op welke wijzen porseleinen pijpen de militaire consument bereikten weten we niet veel. Interessant zijn echter verschillende advertenties van de Leidse handelaar H. Hoffmeister uit het begin van de jaren dertig, waarin hij meldt dat hij zich gedurende enkele dagen in de vestingstad Breda vestigt om 'Duitsche pijpen' te verkopen.¹¹⁹ Het lijkt erop dat hij hiermee inspeelt op de militaire behoefte die in het grensgebied was ontstaan.

Porseleinen pijpfragmenten komen alleen voor in de collectie Verspaandonk. Het betreft 30 fragmenten (MAE = 7) van zowel ketels, zakken als stelen.¹²⁰ Alle fragmenten zijn van wit porselein, met uitzondering van twee zwarte zakfragmenten. Een aantal fragmenten is versierd. Daarvan worden enkele met opschrift hieronder besproken. Hier moet nog een versierde ketel vermeld worden met een polychrome schildering van een

Afb. 7. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Ketel van porseleinen Duitse pijp. Landschap met kerk (collectie Verspaandonk).

landschap met kerkje (afbeelding 7). Tijdens het veldwerk van de RCE zijn tien fragmenten van porseleinen pijpen gevonden: drie randfragmenten en zeven wandfragmenten. Het relatief grote aantal laat zien dat de drie in dit artikel beschreven collecties een forse negatieve selectie laten zien als het gaat om porseleinen pijpen.

Drie of mogelijk vier fragmenten uit de opgraving van de RCE behoren tot één bijzondere pijp. Ze worden hieronder in samenhang besproken met een losse vondst uit de collectie Verspaandonk¹²¹ (afbeelding 9) en vier complete pijpen die zich in museale collecties bevinden en die in hun versiering en opschrift een directe relatie met het Kamp bij Oirschot laten zien. Het betreft hier vondsten die gedaan zijn bij een oppervlaktekartering ter hoogte van de lijn met kantines. Drie stukjes behoren tot één bijzondere beschilderde porseleinen pijp (zie afbeelding 8), waarvan de gekleurde gedeelten geheel verweerd zijn. De pijp is mogelijk een geschenk geweest van luitenant-generaal Meyer. Op basis van

Afb. 8. Porseleinen pijp van kolonel d'Ablaing-Van Giessenburg (reconstructie en tekening Jan-Willem de Kort), OIOO15 vnrs 127 (vak 33) en 162 (vak 19).

het opschrift weten we zeker dat hij eigendom was van baron en kolonel d'Ablaing-Van Giessenburg, stafofficier bij de Utrechtse Schutterij. Het is niet zeker dat het vierde fragment ook tot deze pijp behoort. Dat is ook onduidelijk voor drie vergelijkbare wit porseleinen wandfragmenten uit de collectie Verspaandonk, hoewel een fragment met lauwerkrans een goede aanvulling zou zijn als het gaat om de voorzijde van de pijp.

Over het leven van Joan Daniel Cornelis Carel Wilhelm baron d'Ablaing van Giessenburg, heer van Giessenburg, Giessen-Nieuwkerk en Moersbergen (Utrecht 1779 - Doorn 1859) zijn we goed ingelicht.¹²² Uit zijn biografie blijkt dat we te maken hebben met een zeer aansprekende vondst. Zijn adellijke Franse afkomst zou

tot in de 15de eeuw terug te volgen zijn. Als jongeling krijgt hij een militaire opleiding. Een constante in carrière en leven is zijn Oranjegezindheid. In de jaren 1813-1815 werkt hij zich op tot kamerheer voor de prinses en haar kinderen, tot generaal-majoor van het Nederlandse leger en tot kamerheer, later Hofmaarschalk, van de koning. Hij wordt als een van de eerste ridder in de nieuwe Orde van de Nederlandse Leeuw.¹²³ In 1816 werd hij erkend en toegelaten tot de Ridderschap van Holland en kreeg hij de titel van baron. Bij het uitbreken van de Belgische Opstand meldt hij zich met zijn vier zonen om de koning vrijwillig te dienen. In februari 1831 wordt hij in de rang van kolonel benoemd tot commandant van de Mobiele Schutterij van Utrecht. Hij neemt deel aan de Tiendaagse Veldtocht en krijgt voor zijn leiding van schermutselingen bij Kalmthout de militaire Willemsorde (ridder 4e klasse). Met het 2e en 3e bataljon van de Utrechtse Schutters verblijft hij in opeenvolgende jaren in het Kamp bij Oirschot. Eind augustus 1834 werden beide bataljons op verlot van onbepaalde duur gestuurd; op 1 september 1839 worden ze ontbonden. Na zijn eervol ontslag wordt baron d'Ablaing benoemd tot lid van het hoofdbestuur van het Metalen Kruis. Hij sterft op tachtigjarige leeftijd na een politieke, provinciale en landelijke carrière, waarin hij zich ontpopt als een (ultra) conservatief.¹²⁴

De pijp van kolonel d'Ablaing staat niet op zichzelf. In verschillende collecties bevinden zich vier vergelijkbare pijpen. Het gaat hier om een groep van identieke pijpen die echter groter en zwaarder zijn uitgevoerd. Ze zijn van hoge kwaliteit, zeer fraai versierd en iconografisch zeer rijk. We geven hier slechts een korte beschrijving.¹²⁵ Biografische gegevens van de ontvangers zijn in de voetnoten opgenomen.

De eerste is een combinatie van een ketel met zak. Het betreft op basis van de combinatie en plaatsing van namen een geschenk van luitenant-generaal Meyer (randschrift: 'Luitenant Generaal MEYER Bevelhebber der 3e Divisie Brigade Kommandanten Kolonels Stoecker en Sprenger')¹²⁶ aan: 'G.A. Toorenburgh Sergeant Majoor.'¹²⁷ Hij is geschonken ter 'HERINNERING aan het Kamp bij Oirschot 24 augustus 1832'. Op de voorzijde van de zak staat in een blauw schild vermeld: '13. AFDEELING INFANTERIE'. Een intaglio F. & R. op de steel maakt duidelijk dat dit een product is van de fabrikanten Fischer & Reichenbach uit het Duitse Pirkenhammer.¹²⁸

De tweede is een ketel (zonder zak) die vrijwel identiek is aan de eerste.¹²⁹ De pijp is door dezelfde personen en op dezelfde datum geschonken. Dit exemplaar was echter bestemd voor 'J.H.N. Van der Hoek Sergeant Majoor'.¹³⁰ Doordat de zak ontbreekt, weten we niet direct welke afdeling in het spel is. Uit bronnen blijkt echter

dat Hoek, zoals Toorenburgh, in de 13. Afdeling Infanterie (3e Bataillon) was opgenomen.¹³¹ Ook dit is een product van Fischer & Reichenbach uit het Duitse Pirkenhammer.

De derde pijp is opnieuw een combinatie van ketel en zak: identiek aan de eerste twee.¹³² Dit exemplaar was bestemd voor: 'P.S.L. van Wickevoort Cromelin, Majoor.'¹³³ (afbeelding 10a-d). Op basis van een blauw schild op de voorzijde van de zak weten we dat het hier gaat om: '3 AFDEELING NOORD-HOLLAND'.¹³⁴ Ook dit is een product van de fabriek van Fischer & Reichenbach uit het Duitse Pirkenhammer.

Ook de vierde pijp (ketel en zak) komt geheel overeen met de hierboven genoemde exemplaren.¹³⁵ Het gaat hier om een geschenk aan: 'C. Gerdenier Kapitein.' Op de zak van deze pijp staat ook: 3 AFDEELING NOORD-HOLLAND.¹³⁶

De vijfde en laatste pijp is van een geheel andere orde (afbeelding 9). Het betreft een vondst van Antoon Verspaandonk, een klein wandfragment met een kleurige beschildering met tekst. Goed herkenbaar is een orde-teken met lauwerkrans. Onder dit ordeteken bevindt zich de cursieve tekst:

*Herinner[...]
aan he[...]
Kam[...]
b[...]*

Afb. 9. Oostelbeers – Kamp bij Oirschot. Fragment van herinneringspijp (collectie Verspaandonk, OIO015 vnr. 44).

Het gaat hier om een fragment van een kop die kleiner en minder robuust is dan de hierboven genoemde koppen. Decoratiewijze en lettertype, maar niet de tekst!, wijken ook sterk af. Onduidelijk is of dit pijpfragment hoort bij de fragmenten van de pijp van d'Ablaing of dat het een fragment is van een andere in vorm, omvang en gewicht vergelijkbare pijp. Het is in dit verband verleidelijk in de afgebeelde orde die van de Nederlandse Leeuw te herkennen. Dit was immers een orde die baron d'Ablaing had gekregen.

Op basis van de op de pijpen aanwezige datum weten we dat de uitreiking plaatsvond op de verjaardag van de koning. Uit verschillende verslagen¹³⁷ blijkt hoe op initiatief van opperbevelhebber Meyer en hoe luisterrijk het verjaardagsfeest in het Kamp bij Oirschot werd gevierd: Katholieke mis en Protestantse dienst, parade, spelen en wedlopen, een banket met honderd couverts en verschillende andere feestmalen en 'eene algemeene illuminatie'. Aan het laatste element van de festiviteiten werd door de sociëteit van de Utrechtse Schutterij (i.e. die van baron d'Ablaing) 'een groen versierde en fraai verlichte eerenboog' bijgedragen. Jammer genoeg wordt er in de bronnen niets gezegd over de uitreiking van herinneringspijpen. In 1834 werden soortgelijke festiviteiten gehouden; deze stonden mede in het teken van de voorlopige ontbinding van de schutterijen.¹³⁸

De hierboven beschreven rijk versierde porseleinen geschenkpippen vormen een bijzonder cultuurhistorisch fenomeen. In een Hollandse context had het schenken van een pijp over de grenzen van rangen heen een grote betekenis want het introduceerde in de relatie tussen boven- en ondergeschikte het idee van vriendschap en dus van gelijkheid. De pijpen vormen een tastbaar bewijs van de complexe rituelen en feesten die in de jaren dertig van de 19de eeuw een belangrijke rol speelden in de vormgeving van de militaire hiërarchie, dat wil zeggen van de vriendschappelijke banden binnen rangen en van de persoonlijke loyaliteit tussen verschillende rangen, van soldaat tot koning. De machtspositie van het koninklijk huis en de publieke verbeelding ervan had in deze tijd een uitgesproken militaire en persoonlijke basis. De koning omringde zich altijd met hooggeplaatste militairen¹³⁹ en zijn zoons waren opperbevelhebber van het leger en admiraal van de vloot. Alle ontvangers van de pijpen lijken zich nadrukkelijk, en soms al van oudsher, met de positie van de Oranjes verbonden te hebben. Van een enkeling, zoals d'Ablaing, weten we dat ook voor de periode na 1839, toen Willems autocratische invulling van het koningschap zijn langste tijd had gehad. Op het moment van de uitreiking van de pijpen in 1832 was dat echter nog niet duidelijk en was Willem I nog volop bezig met de vormgeving van zijn positie van Volharding in de afwikkeling van de Belgische kwestie.

8. Conclusies

Het onderzoek naar de klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot laat een antwoord toe op veel van de vragen die we hierboven in paragraaf 3 hebben gesteld. We vatten de resultaten samen in vijftien conclusies:

1. Producten uit Gouda en Den Bosch domineren het vondstmateriaal vrijwel volledig. Producten uit andere Hollandse steden, uit het Nederlandse of Belgische Maasdal, België of het Duitse Westerwald ontbreken geheel of vrijwel geheel. Door de oorlogsomstandigheden lijkt import uit de Belgische gebieden ook niet erg logisch.¹⁴⁰ En de productie in de overige Noord-Nederlandse centra was in deze periode mogelijk al tanende (zoals in Gorinchem, Schoonhoven) of georiënteerd op een lokale afzet (zoals in Kampen).¹⁴¹

2. Ook de pijpenproductie in Den Bosch had vooral een regionaal bereik, maar door zijn nabijheid tot het kampement speelde het een grote rol in de bevoorrading ervan. Dat gold ook voor de verdere proviandering van het kampement. Zo werd brood dagelijks uit Den Bosch aan het kamp bij Oirschot geleverd. In de periode waarin het kamp bezet was, is Den Bosch – naast Venlo - eigenlijk de enige stad met enige pijpenindustrie van betekenis in Zuidoost-Nederland. Ten opzichte van Gouda had Den Bosch wellicht een dubbel voordeel: niet alleen de beperkte transportkosten zullen in het voordeel van de stad zijn geweest maar mogelijk ook lagere loonkosten.

3. In Zuid-Nederland en dan vooral in het Maasland waren in de jaren tien wel meer nieuwe productiecentra ontstaan, waar ook Goudse pijpen lustig nagevolgd of zelfs geïmiteerd werden. Maaseik was vanuit Oirschot gezien een van de dichtstbijzijnde productiecentra, maar het lag met de Opstand niet aan de 'goede' kant van de grens. Het lijkt niet waarschijnlijk dat grote hoeveelheden pijpen uit de productiecentra in het opstandige België werden ingevoerd. Toch was er sprake van een zeer bescheiden pijpenhandel over de feitelijke grens, gelet op enkele vondsten uit Maaseik en van Goudse imitaties uit Belgische productieplaatsen.

4. Het relatief grote aandeel van de Goudse pijpen lijkt er op te wijzen dat deze voor een (groot) deel in de buurt of in het kampement zijn gekocht. Ze kunnen zeker niet allemaal door individuele personen van thuis zijn meegebracht. Er was dus geen sprake van een Bosch' monopolie. Of Gouda op grond van de vermeende kwaliteit goede afzet vond in het kamp is moeilijk na te gaan. Meer dan 50% van alle Goudse pijpenkoppen heeft de letter S boven het bijmerk staan; voor Den Bosch is dat iets meer dan 20%. Het is de vraag of we beide percentages één op één kunnen vergelijken want we weten niet of men zich in beide steden conformeerde

aan dezelfde kwaliteitskenmerken. Als het keurmerk van Gouda en Den Bosch vergelijkbaar is, zou men kunnen veronderstellen dat er een prijsverschil was tussen pijpen uit beide steden: Bossche pijpen waren mogelijk goedkoper waardoor men relatief meer kocht van de goede kwaliteit.

5. Het ontbreken van een substantiële reeks Goudse hielmerken hoeft geen betekenis te hebben voor de productie of afzet van pijpen met deze hielmerken omdat het aantal vondsten te klein is in verhouding tot het totale aantal hielmerken. Het is echter bekend dat veel Goudse pijpenmakers maar naar bepaalde delen van ons land leverden, waardoor pijpen met een bepaald merk in slechts beperkte gebieden worden gevonden.¹⁴²

6. In de meeste gevallen zijn Goudse hielmerken maar één of enkele keren vertegenwoordigd. Een zestal Goudse hielmerken komt echter relatief veel voor (>10) en van een zestal Goudse pijpenfabrikanten die twee merken bezaten, zijn beide merken aangetroffen in het legerkamp. Kunnen we hieruit opmaken dat de Brabantse afzetkanalen van vaste Goudse kleipijpenproducenten gebruik maakten?

7. Op basis van het Bossche marktaandeel (>50%), de productiecapaciteit van de Bossche fabriek (ca anderhalf tot twee miljoen pijpen per jaar), het aantal militairen in het kamp (12.000) en verdere provincie (50 à 60.000 in totaal¹⁴³) en de hoge omloopsnelheid van pijpen (zie boven) mogen we aannemen dat de afzet onder militairen (tijdelijk) een zeer substantieel deel van de Bossche productie vormde en vrijwel zeker tot een (forse) productievergroting heeft geleid.¹⁴⁴

8. Op basis van historische bronnen mogen we aannemen dat er in en rond het kampement flink werd gerookt: roken was gemeengoed onder soldaten. Zeker in de eerste oorlogsjaren zien vele Nederlanders mandjes pijpen ook als een goede vrijwillige bijdrage ter ondersteuning van de strijd.¹⁴⁵ Op basis van de conditie van de meeste ketels mogen we aannemen dat een pijp maar enkele keren werd gebruikt. Het was een wegwerpartikel. Dit lijkt bevestigd te worden door de pijpvaardsten uit de naar duur, oppervlak en omvang zeer bescheiden opgraving van de RCE in 2015. Het aandeel van de in dit artikel beschreven pijpen moet waarschijnlijk in honderdsten van een procent van de oorspronkelijke hoeveelheid worden beschreven.

9. Hoe het relatieve gebruik van kleipijpen en porseleinen pijpen was, is op basis van de vondsten heel moeilijk te zeggen. Het gaat om het vergelijken van appels en peren: kleipijpen gingen relatief gemakkelijk kapot en werden al snel door gebruik 'vuil' of onbruikbaar; porseleinen pijpen daarentegen waren relatief duurzaam

en konden schoongemaakt en dus vaak hergebruikt worden. Men mag aannemen dat vele porseleinen pijpen ook met meer zorg omgeven werden omdat ze veel duurder waren en vaak ook herinneringswaarde hadden. Dit wordt mooi geïllustreerd door de op naam gestelde pijpen die in dit artikel worden beschreven. Het geringe aantal porseleinen fragmenten kan ook verklaard worden door een bias in de collectievorming: porselein wordt niet opgeraapt omdat het ook van serviesgoed kan zijn. Over ruimtelijke verschillen met betrekking tot het gebruik van klei- en porseleinen pijpen binnen het kamp weten we niets. In dat verband is het belangrijk nieuwe vondsten direct te nummeren en met GPS in te meten. Tegenwoordig is dat goed mogelijk doordat GPS-faciliteiten op telefoon en detector aanwezig zijn.

10. Voor het overgrote deel (99%) van de kleipijpen betreft het ovoïde koppen. De traditionele Gouwenaar was kennelijk het dominante rookgerei binnen het kamp. Variatie in ketelinhoud is minimaal: op het oog zichtbare, uitzonderlijk kleine of juist grote pijpen zijn uitermate zeldzaam. Reliëfpijpen zijn niet aangetroffen – op een steelfragment met bloemenranken na - en rondbodems maar nauwelijks. In dat opzicht lijkt sprake van een betrekkelijk eenzijdig, eenvoudig en alledaags aanbod (en vraag). De meeste exemplaren zijn weinig doorrookt. Kennelijk konden de manschappen zich veroorloven een pijp regelmatig te vervangen.

11. Vormtekens zijn zowel bij Goudse als Bossche pijpen zeer gebruikelijk.

12. Het zeer substantiële aandeel van malgelijke pijpen lijkt te wijzen op de levering van grote partijen identieke pijpen.

13. Onder het vondstmateriaal bevindt zich een klein aantal oudere pijpen met hielmerken die volgens Duco al decennia buiten productie waren toen het kamp in gebruik was, met als oudste voorbeeld het figuurmerk Prins en Prinses, dat tot 1749 zou zijn gezet.¹⁴⁶ De auteurs hebben hier geen goede verklaring voor.

14. Ter herinnering aan het verblijf in het Kamp van Oirschot en de verjaardag van de koning werden door minstens één bevelvoerder (luitenant-generaal Adriaan Frans Meyer) rijkversierde, op naam van de ontvanger gestelde, porseleinen pijpen cadeau gedaan aan zowel officieren als onderofficieren. Ze vormden een belangrijk element in de vormgeving van persoonlijke relaties binnen het militaire apparaat: hoewel deze relaties strikt hiërarchisch van aard waren, werd met de gemeenschappelijke consumptie van tabak tegelijkertijd een sfeer van vriendschap gecreëerd. Hiervan ging ongetwijfeld een sterk moreel effect uit. Meyers' geschenk betrof waarschijnlijk een groot aantal pijpen¹⁴⁷ en het moet

daarom een kostbaar geschenk zijn geweest. De meeste pijpen zullen door de ontvanger gekoesterd zijn en later als erfstukken behandeld zijn. Sommige zijn beland in particuliere en museale collecties. Een enkel exemplaar ging echter al in het kampement kapot en verloren. Eén exemplaar is toewijsbaar aan één van de meest vooraanstaande personen in de Nederlanden van de Franse tijd en het jonge Koninkrijk: baron d' Ablaing van Giessenburg.

15. Voor onze kennis over de datering van kleipijpen zijn vondsten zoals uit Oostelbeers van groot belang. Het heeft voor Den Bosch zelfs nieuwe hielmerken opgeleverd. Normaal gesproken dienen pijpenkoppen als gidsfossiel bij opgravingen van complexen uit de Nieuwe Tijd. Door het gesloten karakter van de vondst weten we hier omgekeerd vrij nauwkeurig welke Goudse en Bossche merken in ieder geval onder militairen in

zwang waren in een korte periode van drie jaren. Het is in Nederland niet gebruikelijk om aandacht te besteden aan 19de-eeuwse vondstcomplexen of deze gedetailleerd uit te werken. De waarde van het Oostelbeerse materiaal zou echter sterk stijgen als een vergelijking gemaakt kan worden met een gelijktijdig vondstcomplex met een vergelijkbare chronologische resolutie.

Deze conclusies laten zien dat we ook voor relatief jonge, (vroeg)moderne vondstcomplexen met een militaire achtergrond nieuwe inzichten kunnen verwerven over de productie, distributie en gebruik van klei- en porseleinen pijpen. De studie van historische bronnen alleen had ons deze niet verschaft. Tevens maken ze duidelijk dat de gemeenschappelijke studie van archeologische en historische bronnen, indien aanwezig, in deze een grote meerwaarde heeft.

Afb. 10a-d. Porseleinen pijp van majoor P.S.L. van Wickevoort Crommelin. Foto's en collectie Ewout Korpershoek.

Noten:

- 1 Jos Bazelmans en Jan-Willem de Kort werken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, Michiel Purmer bij Natuurmonumenten, 's-Graveland, en Antoon Verspaandonk, Veldhoven, is vrijwilliger in de archeologie. De auteurs willen graag Bart Beex, Jan van Doesburg, Bert van der Lingen en Ruud Stam bedanken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Bart Beex verzorgde voor verschillende belangrijke aanvullingen op basis van zijn studie van archivalia die betrekking hebben op het Kamp bij Oirschot en zijn bewoners.
- 2 Zie bijvoorbeeld Duco 1996 en Van Oostveen 1996 voor dergelijke vondstcomplexen.
- 3 Van Doesburg en De Kort in druk.
- 4 De collecties worden regelmatig aangevuld met nieuwe vondsten. In deze studie zijn geen vondsten opgenomen van na augustus 2016.
- 5 Een klein deel van de kleipijpen is beschreven in Heekunde-kring De Hooge Dorpen, 1985.
- 6 Voor een beeld van de vondsten, zie Van Tiggelen, van der Heijden en van Gils 2016.
- 7 Afbeeldingen zijn te vinden in Van Tiggelen, van der Heijden en van Gils 2016. De vochtzakken zijn hoogstwaarschijnlijk van tin. De vonkenvangers en tabaksdozen zijn waarschijnlijk alle van koper. De reutelaars zijn mogelijk van brons of mes-sing.
- 8 Van Tiggelen, van der Heijden en van Gils 2016, 70 met ver-wijzingen.
- 9 Koch 2013, 411-498.
- 10 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk 1986, 13-14 houden aan Nederlandse kant rekening met 50 à 60.000 man-schappen.
- 11 Sigmond 1999.
- 12 Van Tiggelen 2016, 26-28 en mondelinge mededeling Bart Beex.
- 13 Van groot belang is de zeer gedetailleerde en redelijk be-trouw bare kaart en toelichting van G.M. Heaton (Heaton 1833).
- 14 AHN = Actueel Hoogtebestand Nederland (www.ahn.nl).
- 15 Van Tiggelen, Van der Heijden en Van Gils 2016; Van Does-burg en De Kort in druk.
- 16 Voor een overzicht: Carman 2013.
- 17 Kok en Vos 2013. Zie ook het themanummer van Westerheem van december 2014 over de archeologie van de Tweede Wereldoorlog.
- 18 NRC Handelsblad 16 juni 2017 (Theo Toebosch, Bescherm de kogelgaten van de kaping).
- 19 Voor de uitstekende gaafheid en conservering van de vind-plaats, zie Van Doesburg en De Kort, hoofdstuk 6.
- 20 Van Tiggelen, Van der Heijden en Van Gils 2016, 12.
- 21 Van Tiggelen, Van der Heijden en Van Gils 2016.
- 22 Van Gils 2016.
- 23 In de vaste opstelling van het Rijksmuseum van Oudheden zijn vondsten opgenomen van het Duitse militaire vliegveld bij Eindhoven. Het Noord-Brabants Museum organiseerde in deerste helft van 2017 de tentoonstelling *Opgegraven strijd. Archeologie van de oorlog*.
- 24 Het zou zeker de moeite lonen om systematisch collecties van metaaldetectoramateurs te bekijken op vondstcombinaties van gespen, vuurketsen, lakenloodjes, (genummerde) uniformkno-pen, (musket)kogels en munten. Deze sets van vondsten wij-zen vaak op kampementen.
- 25 Pannekeet 2016 (2007).
- 26 Van der Veen 2013.
- 27 Bazelmans 2016 (Bussum-Franse kamp). In de bronnen heet dit kampement het Kamp bij Naarden.
- 28 Roymans 2015 (het betreft hier een niet gehonoreerd, ongepu-liceerd NWO-voorstel voor onderzoek van kampementen uit de tijd van de Belgische Opstand). Zie Roymans, Beex en Roymans in druk.
- 29 Roymans wijst er op dat een beter begrip van relatief jonge, pre-industriële, militaire kampementen belangrijk kan zijn voor het onderzoek van de langdurige stationering van troepen in oudere periodes, zoals de Romeinse tijd.
- 30 Bazelmans, Van Beek en Verspaandonk, in voorbereiding.
- 31 Journal du département des bouches du Rhin 12-10-1810; Duco 1978; Van Herwijnen 1985. Binnen een jaar verkoopt Coolen zijn aandeel in de fabriek aan de familie Eras.
- 32 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk 1986, 69-70.
- 33 Van Tiggelen 2016, 41.
- 34 Zo werd in maart 1815 door het Departement van Oorlog een reeks van bestellingen geplaatst in Gouda: het betrof onder andere 270.000 korte pijpen voor de vestingen Maastricht en Venlo. Ook bij het begin van de Belgische opstand werden pijpen besteld. Deze bestelling van 60.000 korte pijpen werd door M. van Zutphen uitgevoerd omdat deze pijpenmaker voor het laagste bedrag kon inschrijven (merken trompetter, MW ongekroond en WT gekroond). De bestelling kwam voor f 275,- tot stand: dat betekende dat de prijs van deze pijpen 0,46 cent per stuk bedroeg (De Wit 2004, 34-35). In 1839 maakten pijpen deel uit van de proviand van de vestingen Bergen-op-Zoom, Grave en Breda die door het Ministerie van Oorlog ter openbare verkoop werd aangeboden (respectieve-lijk Opregte Haarlemsche Courant 16 juli 1839, Bredasche Courant 27 juli 1839 en Opregte Haarlemsche Courant 3 augustus 1839). Dergelijke berichten zijn niet bekend voor de kampementen van Rijen en Oirschot.
- 35 Van Tiggelen 2016, 48 (een soldaat kreeg 25 cent per dag).
- 36 Bezoekers kregen gemakkelijk toegang tot een militair kampement en neringdoenden werden ter plekke gehuisvest. De verhouding tussen publieke ruimte en militair domein veranderde pas ingrijpend door een professionalisering en industrialisering van het militaire apparaat vooral in reactie op de Frans-Duitse oorlog van 1870. Vanaf dat moment werden publiek en commercie zeer strikt van het militaire domein buitengesloten.
- 37 Van Doesburg en De Kort in druk, 36-40. Groninger Courant 14 juni 1833 ('alle kleine benodigdheden aanschaffen')
- 38 Zonder studie van nog analoge archivalia bleek het moeilijk om de prijs te achterhalen van een kleipijp in de jaren dertig. Interessant zijn twee conflicterende, relatief oude bronnen uit respectievelijk 1798 en 1814: (1) een rekening voor het schip-persgilde uit Schoonebeek voor een mandje pijpen (144?) voor één gulden en tien stuivers, d.w.z. omgerekend naar decimaal geld circa 1 cent per pijp (Metselaar 2015, 6-7); (2) een rekening van J. van Dulcken voor de Stad Wageningen, 1 mandje pijpen van 36 stuks voor 1-16-0, d.w.z. 5 cent per stuk (Zeven 2003, 41). Mogelijk gaat het hier om een hoge prijs omdat het deel is van de catering van een feest. De gedrukte prijslijst van Goedewaagen (Gouda) uit 1855 maakt duidelijk dat korte fijne pijpen 0,65 cent kosten, korte porseleine pijpen 0,85 cent en middellange respectievelijk 0,8 en 1,0 cent. Lange pijpen worden in verschillende varianten aangeboden en variëren in prijs tussen 1,2 en 1,8 cent (Van der Lingen 2015). Mogen we hieruit wellicht afleiden dat de inkoop van een korte pijp onder één cent lag en de korte pijpen in het kamp wellicht voor één cent werden verkocht?
- 39 Duco, 2003, 48-60.
- 40 Zie bijvoorbeeld als uitzondering de herinneringspijp ter her-denking van de verovering van de zilverblood 1628-1828. Van der Lingen 2015, 33-35.
- 41 Regelement 1815.
- 42 Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1818, no. 47 zoals opgenomen in Regelement 1815.
- 43 De Goudse pijpenmakers beklaagden zich ook publiekelijk en in meer algemene zin over vervalsingen van hun producten. Zie bijvoorbeeld Leeuwarder Courant 21 oktober 1817.
- 44 Luttenberg 1844, 125-126 (Koninklijk besluit van 25 decem-ber 1818).
- 45 Missive no 131 van de 1e afdeling van het Ministerie van Bin-nenlandse Zaken, zoals genoemd in Munnik 1851, 158-160.
- 46 Hiervoor is gebruik gemaakt van Van der Meulen, 1985.
- 47 Duco 2003. De lijst van hielmerken die in gebruik zijn rond 1830, is toegankelijk via www.tabakspijp.nl.
- 48 Deze perikelen zijn uitgebreid beschreven in Duco, 2003, 51

- en verder.
- 49 Oostveen en Stam, 2011, 145-148 over 's-Hertogenbosch. Omdat Crefour en Eras met veel dezelfde merken in de legger 1819 staan, vragen Oostveen en Stam zich af of Crefour niet voor Eras werkte.
- 50 Meere 1980, 358-359.
- 51 De Wit 2004, 112.
- 52 Stam 2015, 136. In België is een vergelijkbaar verschil met de situatie in Gouda te constateren.
- 53 Duco, 1978.
- 54 Gelukkig kunnen we echter terugvallen op een rapport over de Maaseikse kleipijpenindustrie van Jos Engelen (1986).
- 55 Oostveen en Stam 2011, 150.
- 56 Wibmer 1819, 40: "dagelijkse behoefte".
- 57 Ter Gouw, 1874.
- 58 Ter Gouw, 1874, 202. Ook in het buitenland werd Nederland vereenzelvigd met het roken van een Goudse pijp. Eén voorbeeld moet volstaan: in een anonieme Engelse spotprent van de Belgische Opstand (The Dutch War) wordt koning Willem I afgebeeld met een lange Goudse pijp (Spotprent op de onwillige rol van John Bull in de Belgische Revolutie, 1832, anoniem, 1832, Rijksmuseum RP-P-1982-277).
- 59 Een pijp die zo kort was dat men deze niet met de hand hoefde te ondersteunen, heette een smeugeltje (of kort endje). Ze werd vooral gebruikt door boeren, dagloners en marskramers.
- 60 Voor dit onderzoek werd een reeks van verslagen, dagboeken en prenten bekeken op relevante trefwoorden. Voor een bronnenlijst, zie Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk 1986, xxii-xxvii en Van Tiggelen 2016, 28. Een bijzondere terugblik in twee gedichten op het verdringen van de Goudse pijp door de Duitse pijp en sigaren biedt Christemeijer 1861. Gouverneur 1854, 177.
- 61 Kilian 1806, 7-8. Engelberts Gerrits, 1841, 32.
- 62 Voor de oorspronkelijk zeer negatieve 16de- en 17de-eeuwse receptie en geleidelijke maatschappelijke acceptatie van tabak, zie Roessingh 1976. Een prachtig overzicht biedt Schotel 1873 (met internationale bibliografie). We laten hier het geneeskundig gebruik van tabak buiten beschouwing, zie Anon. 17852; Ypey 1811; Vriese, 1836, 292; en Sobernheim 1842.
- 64 Een voorbeeld van een loflied is *Myne tabakspyp* (1803) van Barbaz, 1810.
- 65 Uilkens 1809 dl. 2, 226.
- 66 Bilderdijk, 1855.
- 67 Bijvoorbeeld Kilian 1806.
- 68 Anon. 1823, 43.
- 69 Insulanus 1837.
- 70 Yntema 1846.
- 71 De auteur doelt exclusief op de welvaart van de Goudse pijpenindustrie. Een bredere beschouwing over de economische betekenis van roken, zie Insulanus 1837, 60-61.
- 72 Vergelijkbaar is de positieve beschrijving in Hazelhoff 1840, 94-96. Hier ook speciale aandacht voor het nut van roken bij fysieke inspanningen, juist ook die van militairen.
- 73 Vergelijk De Oostpost 2 maart 1853 waar gesproken wordt over De Ruyter en Tromp die de Engelsen een 'vuile pijp' deden roken.
- 74 Insulanus 1837, 65.
- 75 Insulanus 1837, 66.
- 76 Kilian 1806, 9-10.
- 77 In 1828 had men voor het eerst de werkzame stof nicotine geëxtraheerd.
- 78 Persille 1855, 402.
- 79 Insulanus 1837, 52. Twijfel: de Greuve 1807, 224.
- 80 Persille 1855, 403.
- 81 Zie Kilian 1806, 52-56 voor een advies met betrekking tot het aantal (niet meer dan vier pijpen per dag) en tot het beste tijdstip om te roken: altijd in rust, een half uur na het opstaan, twee uur na de middagmaaltijd en een uur voor het slapen gaan.
- 82 Het roken moet geen inspanning vergen want dat is 'de grondslag tot veele longziekten, als bloedspuwing, hoest en andere kwalen' (Kilian 1806, 34).
- 83 Kilian 1806, 29-30 en 57-58. Kilian merkt op dat men altijd voor een rechte pijp met een kleine (matigheid) en gladde kop moet kiezen en voor de fijne boven de grovere soort. Men moet het boveinde van een nieuwe pijp altijd bevochtigen om het verkleven van pijp en lippen te voorkomen. Een mondstuk voorkomt beschadiging van de tanden. Vries 1849, 87.
- 84 Zie bijvoorbeeld een reisverslag uit 1834 waar sprake is van een groep Groninger boeren die 'hunne korte, smerige, roet-zwart gerookte stompertjes' aansteken (Van de Sande 1834, 39).
- 85
- 86 Kilian 1806, 33. Kilian heeft ook zijn voorkeuren als het gaat om het aansteken van een pijp: kaarslicht (vet) en geglommen turfkoal en steenkoal (beide bevatten het schadelijke zwavel) moeten vermeden worden. Brandend papier, tonder, brandglas, uitgebrande boekwijtdoppen of een gloeiend staafje ijzer hebben de voorkeur. In de jaren dertig van de 19de eeuw werd het gebruik van lucifers mogelijk gangbaar. Donkersloot vermeldt het gebruik ervan in het kamp in 1834 (1845, 261).
- 87 Van Hasselt, 1851.
- 88 Barbaz 1810, 65.
- 89 Ter Gouw 1874, 205-206. Vergelijk Van der Lingen 2009.
- 90 In de jaren dertig en veertig had het roken van sigaren een enorme opgang gemaakt. Deze waren niet alleen goedkoop en praktisch maar waren voor velen ook een toonbeeld van beschaving en vooruitgang: 'de pijp heeft, naar ons oordeel, veel bijgedragen tot het stijve van het Hollandsche karakter, en met de cigaar zijn de meer vlugge Fransche denkbeelden in ons land gekomen' De Oostpost 2 maart 1853.
- 91 Vier keer een pijp per dag met een maximum van zes.
- 92 Duco 2003.
- 93 Het overige vondstmateriaal bleef ongenummerd.
- 94 Ketels zonder bijmerken maar met hielmerken die zowel in Gouda als Den Bosch werden gebruikt, werden kritisch bekeken om te bezien of het imitaties betrof.
- 95 Maligniteit werd alleen binnen de collectie Verspaandonk onderzocht.
- 96 De maten werden vastgelegd in tienden van millimeters. Bij deze nauwkeurigheid moeten echter een paar kanttekening- en worden geplaatst. Het bepalen van de hoogte van een ketel is betrekkelijk lastig omdat het niet altijd even makkelijk is het exacte midden van de ketel te bepalen, de hoogte aan beide zijden vaak uiteenloopt en omdat de steel vaak precies op de ketel is afgebroken. De breedte en de opening zijn bepaald in de lengterichting van de steel van de pijp. Deze maten zijn vrij precies vast te stellen.
- 97 Duco 2003 kenmerk 11.
- 98 Het bestand Oostelbeers_KampBijOirschot_Pijpmateriaal (excel) is gedeponeerd bij Dans-Easy en publiek toegankelijk (<https://easy.dans.knaw.nl/ui/home>). Het bestand is ook beschikbaar via www.tabakspijp.nl.
- 99 Een ketel is compleet als zowel de hoogte als de breedte van de ketel en de ketelopening bepaald kunnen worden.
- 100 Duco 2003.
- 101 Van Doesburg en De Kort, in druk.
- 102 Duco 1987, 106-112.
- 103 Duco, 1987, 117.
- 104 Zie voor deze indeling in vijf typen Duco, 1987, pagina 27.
- 105 Oostveen en Stam, 2011, zie pagina 127-129 voor Roermond.
- 106 Van Doesburg en de Kort in druk.
- 107 Van den Hurk en Nijhof, 1983.
- 108 Opmerkelijk is dat de meeste exemplaren stammen uit de collectie Huibers. De vinder heeft de auteurs verzekerd dat de vondsten gevonden zijn op de locatie van het Oostelbeerse kamp.
- 109 Grappig in dit verband is de anekdote van Kilian dat hij een boer kende met een met zilver gemonteerde Goudse pijp die elf jaar oud was: 'een morsig gedenkstuk van zijn grove smaak'! (Kilian 1806, 29).
- 110 Uitgaande van de legger 1819 en de beschikbare literatuur.
- 111 Bedacht moet worden dat een mal niet noodzakelijk samen hoeft te gaan met een specifiek hielmerk.
- 112 Uit een regressie-analyse bleek dat er in beide groepen geen

- significante relatie bestaat tussen de hoogte en breedte en tussen de hoogte en de opening van de pijpen.
- 113 Tupan, 1983, 60-61.
- 114 Ook Christemeijer geeft aanleiding te denken dat de populariteit van Duitse pijpen, vooral in universiteitssteden, groot was (1861, 14). In de nalatenschap uit 1842 van de chirurgijn en vroedmeester van Amsterdam M.P. Koning bevinden zich vier meerschuiemen, zes porseleinen en een stenen pijpenkop met roeren (Catalogus 1832, 100).
- 115 Van de Sande 1834, 39, in het spraakgebruik van Hollandse boeren.
- 116 Goes, 1993, 56-57 over porseleinen pijpen.
- 117 Er werden door de auteurs van dit artikel geen aanwijzingen gevonden voor de wijze van opdrachtverlening.
- 118 Voorbeeld Gedenkschrift (1842, 113): 'Eene Duitse pijp met portret van den Koning' als prijs bij volksspelen ter gelegenheid van de oprichting van een standbeeld voor de Ruyter.
- 119 Bijvoorbeeld Bredasche Courant 4 april 1831 en 6 maart 1833 ('Meerschuiemen, Porseleinen en andere soorten van pijpen').
- 120 Een overzicht van de vondsten is te vinden in de database. Vier fragmenten zijn overgedragen aan de RCE omdat ze (mogelijk) behoren tot de pijp van kolonel d'Ablaing-Van Giessenburg (zie onder).
- 121 Deze vondst is door Verspaandonk geschonken aan de RCE en opgenomen onder vondstnummer 413 van de opgraving OIOO15.
- 122 De auteurs hebben dankbaar gebruik gemaakt van een ongepubliceerd manuscript van Bart Beex. Zie ook https://nl.wikipedia.org/wiki/Johan_Dani%C3%ABl_Cornelis_Carel_Willem_d%27Ablaing_van_Giessenburg en Molhuysen en Blok, 1912 (dl. 2), 5. Er is geen studie gemaakt van de persoonlijke stukken van d' Ablaing zoals gearchiveerd in het Nationaal Archief (nr. 2.21.183.01).
- 123 D.d. 19-10-1831 No. 101.
- 124 www.parlement.com/id/vg09lxx82twg/j_d_c_c_w_baron_d_ablaing_van
- 125 Zie www.pipemuseum.nl/index.php?hm=4&dbm=1&keyw ord=meyer&keyword_bool=OR&q=1&wmod=dia&sortby=da tering_kruis&startnum=0&id=28008.
- 126 Voor Adriaan Frans Meyer (1768-1845) zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Adriaan_Frans_Meijer. Sprenger en Stoecker waren respectievelijk bevelvoerder van de 1e en 2 brigade van de 3e divisie. Voor Johannes Petrus Sprenger (1777-1837), zie Nieuw Nederlandsch Biografisch Woorden boek dl. 5, 792-793 en Frédéric Stoecker (1777-1838), zie Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek dl. 2, 1377-1378.
- 127 Pijpenmuseum Amsterdam APM 20.607 (uit de collectie Niemeyer). Brongers 1970, 150-158. Waarschijnlijk gaat het hier om Gijsbert Abraham Toorenburgh (of ook Toorenborg; of ook G.C. Toorenborg). Op internet is weinig informatie over deze persoon te vinden; hij kwam vrijwel zeker uit Noord-Holland, droeg het metalen kruis (Nationaal Archief 2.13.13.0.3 inventarisnummer 422, folionummer 507) en ging mogelijk eind jaren dertig als onderofficier naar Indië.
- 128 Nu Březová, Tsjechië.
- 129 Pijpenmuseum Amsterdam APM 22.147. Volledige beschrijving: www.pipemuseum.nl/index.php?hm=4&dbm=1&keyw ord=meyer&keyword_bool=OR&q=1&wmod=dia&sortby=da tering_kruis&startnum=0&id=31780#10.
- 130 Zeer waarschijnlijk moet de ontvanger van deze pijp J.H.W. Hoek zijn geweest. Hij werd in 1805 in het toen Pruisische Lobith als Johan Heinrich Wilhelm van der Hoek geboren. Zijn vader was (gepensioneerd) kapitein. Op basis van zijn deelname aan de Tiendaagse Veldtocht kreeg hij het metalen kruis (zie noot hieronder). Hij hoorde mogelijk tot het Korps Jagers van Cleerens (Nationaal Archief 2.13.09. Inventarisnummer 615A, Klapper van het Korps Jagers van Cleerens (J.H.W. van der Hoek werd in 1837 opgenomen onder nr 2276) en dat zou mogelijk kunnen betekenen dat hij naar Indië is geweest. Hij trouwde pas op latere leeftijd, in Dordrecht in 1852 met Catharina Johanna Beddings. Na zijn militaire carrière woonde hij 'zonder beroep', als 'particulier' of als rente-
- nier in verschillende plaatsen in Noord-Brabant (Regionaal Archief Tilburg; zoek een persoon). Hij overleed in 1874 te Oosterhout.
- 131 Nationaal archief 2.13.13.03: Metalen Kruizen en Bronzen Medailles. Inventarisnummer 392.
- 132 Zie: <https://www.claypipes.nl/andere-materialen/porcelijn/>. De pijp wordt hier onder reservistenpijpen geschaard. Dat is echter niet correct: deze pijpen werden, zoals we hieronder zullen zien, op de dag van de verjaardag van de koning geschonken. In Nederland lijkt nooit sprake geweest van een traditie zoals men die in Duitsland (later) kende.
- 133 Hij was bevelvoerder van het 1ste bataljon van de 3e Afdeling van de Schutterij van Noord-Holland Verzameling 1831, 192.
- 134 Peter Samuel Lambertus Van Wickevoort Crommelin (1797-1856) stamde uit een oud Haarlems geslacht dat door de eeuwen heen vele overheidsfuncties vervulde (Noord-Hollands Archief nr. 3260 Familie van Wickevoort Crommelin te Haarlem). Hij was getrouwd met Eva Margaretha van de Blocquery (1797-1820). Begin 1814 ontliep hij Franse dienst en deed zijn vader een geslaagd beroep op Willem I hem te benoemen tot officier bij de marine (Nationaal Archief 2.12.14 - Inv 13 Archief Stamboeken Marine). De Staatsalmanak van 1815 noemt hem als adelborst 2e klasse. Aan het einde van de jaren twintig is hij volgens de Staatsalmanak kapitein bij het Korps Mariniers. Vanaf eind 1830 is hij bevelvoerder majoor van het 1ste bataljon van de 3e Afdeling van de Schutterij van Noord-Holland (Jaarboekje 1833, dl. 2, 10). Op 4 augustus 1839 wordt hij door Willem I opgenomen in de Orde van de Nederlandsche Leeuw (no. 88) (Nederlandsche Staatscourant 7 augustus 1839). Na zijn eervol ontslag op 14 december 1839 (Nederlandsche Staatscourant 10 januari 1840) was hij ontvanger van de directe belastingen in Hoorn (Jaarboekje 1839). In 1843 wordt hij als bevelvoerder van het 5 bataljon van de rustende Noord-Hollandse Schutterij van majoor bevorderd tot luitenant-kolonel (Nederlandsch nieuwsblad 13 en 14 februari 1843). Een lijst van Officieren in het Nederlandse leger noemt hem in 1843 als militie-commissaris voor de Provincie Noord-Holland (Hoorn). Hij is geen drager van Willemsorde of Has-seltkruis (Naam- en ranglijst 1843). In 1844 wordt hij als militie-commissaris overgeplaatst naar Zuid-Holland (Provinciaal blad van Noord-Holland 1844). Dat bleef hij tot zijn dood in 1856 (Rotterdamsche Courant 12 augustus 1856). Zijn zoon Jan Hendrik van Wickevoort Crommelin was secretaris/thesaurier van Prins Hendrik der Nederlanden.
- 135 <http://www.kapittelvanoirschot.nl/nieuws/kapittel-krijgt-herdenkingspijp-kamp-bij-oirschot-geschonken/>.
- 136 In Verzameling van dagorders, officieele rapporten en andere berigten betreffende den Tiendaagschen Veldtocht in 1831 (193) vinden we een bevestiging van het feit dat Gerdenier deel uitmaakte van de 3e afdeling van de Schutterij van Noord-Holland. Hij was kapitein van de 3e compagnie. Deze viel onder het 1ste bataljon dat onder leiding stond van majoor P.J.L. van Wickevoort Crommelin. Claas Gerdenier (1802-1870) was in Medemblik geboren als zoon van notaris en burgemeester van Medemblik Jan Gerdenier. In 1828 werd hij benoemd tot commanderend officier dienstdoende schutterij Noord-Holland (Nederlandsche Staatscourant 16 juni 1828). Gerdenier was burgemeester van Medemblik (1843-1870), lid van Provinciale Staten van Noord-Holland (1846-1870), directeur van het Postkantoor te Medemblik (1856-1862) en Dijkgraaf van de Vier Noorder Koggen (1856-1868) (Van Felius en Metselaar 1994), 139. We vinden Gerdenier in 1832 terug als intekenaar op Bilderdijks Geschiedenis des vaderlands.
- 137 Groninger Courant 31 augustus 1832.
- 138 Algemeen Handelsblad 28 augustus 1834. In de dagorder kregen de bijzondere verrichtingen van de Utrechtse Schutterij tijdens de Tiendaagse Veldtocht speciale vermelding (Algemeen Handelsblad 28 augustus 1834).
- 139 Koch 2013, 507.
- 140 Hoewel er wel sprake lijkt van de import van pijpjaerde uit

- België (zie noot 31).
- 141 Zie Oostveen en Stam, 2011, pagina 102-103 voor Kampen.
- 142 Mondelinge mededing Bert van der Lingen.
- 143 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk 1986, 13-14.
- 144 Een rekensommetje op basis van de mondbehoefte zoals gespecificeerd in 1853 (zie boven): 60.000 manschappen x 52 weken x 1 pijp (norm 1853) x 50% (marktaandeel) x 3 (jaren met voltallige bezetting van provincie) = 4.680.000 pijpen (op een productie in vreedstijd in drie jaar van 4,5 tot 6 miljoen). Eén voorbeeld uit vele moet volstaan: Nederlandsche Staatscourant 26 juli 1833.
- 145 Duco, 2003, merk 178.
- 147 Honderd wellicht, gelet op het aantal couverts bij het feestmaal van Meijer van 1832?

Literatuur:

- Anon., 1785. *Nieuwe en naauwkeurige verhandeling van den tabak*, Amsterdam.
- Anon., 1823. *Onderhoudend geschenk voor kinderen, of, Verzameling van verschillende onderwerpen tot leering en vermaak der jeugd*, Leiden.
- Barbaz, A.L., 1810. *Mengelwerken*, Amsterdam.
- Bazelmans, J., 2016. 'Het AHN2 en het raadsel van het toponiem Bussum-Fransche Kamp', *Archaeologica Naerdincklandt* 2016/1, 11-23.
- Bazelmans, J., M. van der Beek en A. Verspaandonk, in voorbereiding. *De munten van het Kamp bij Oirschot 1832-1834*.
- Bilderdijk, W., 1855. *Ziekten der geleerden*, Leuven.
- Brongers, G.A., 1970. 'Porseleinen pijpekoppen in het Niemeyer Nederlands Tabacologisch museum te Amsterdam en Groningen', *Maandblad Antiek* 5 (3), 150-158.
- Carman, J., 2013. *Archaeologies of Conflict*, Londen.
- Catalogus, 1832. *Catalogus eener hoogst belangrijke bibliotheek bevattende eene groote en veelzins eenige verzameling van werken der nieuwere Hollandsche dichters*, Amsterdam.
- Christemeijer, J.B., 1861; *Pijp en cigaar in proces*, Utrecht.
- Doesburg, J. van, en J.W. de Kort, in druk. 'Kroonluchter op de hei'. *Waardstellend onderzoek naar het legerkamp bij Oirschot (1832-1834)*, Amersfoort.
- Donkersloot, N.B., 1845. *Schetsen uit het kantonnementsleven in Noord-Brabant (1830-35)*, Dordrecht.
- Duco, D.H., 1978. 'Pijpmakers in 's-Hertogenbosch', *Pijpelijntjes* 4 (3), 1-6.
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse klei pijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden.
- Duco, D. H., 1996. *Goudsche tabagie of gastvrij hoerenhuys*, www.pijpenkabinet.nl.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, en M.F.A. Linders-Rooijendijk, 1986. *Vreemde militairen in een gesloten samenleving: invloed van inkwartieringen op de bestaans- en leefsituatie in Noord-Brabant tijdens de eerste jaren van de Belgische Opstand 1830-1834*, 's-Hertogenbosch.
- Engelberts Gerrits, G, 1841, *Vaderlandsch lees-museum, voor aankomende en volwassene jongelingen en meisjes*, Amsterdam
- Engelen, J., 1986. "...Wij vinden hier pijpen, waar is den toeback?...", Maaseik (RAM Rapport 2. Regionaal Archeologisch Museum Maaseik).
- Fellius, H. van, en H.J. Metselaars, 1994. *Noord-Hollandse Statenleden 1840-1919*, Den Haag (Hollandse Historische Reeks 21).
- Gedenkschrift, 1842. *Gedenkschrift der oprichting van het standbeeld voor M.A. de Ruyter, plechtig ontbloot te Vlissingen den 25 augustus 1841*, Vlissingen.
- Gils, J. van, 2016. 'Monument Coenraad van Valkenburg, in N. van Tiggelen, N., M. van der Heijden en J. van Gils, Het legerkamp bij Oirschot 1832-1834'. *Hollandse militairen en Brabantse burgers bij de Belgische afscheiding*, s.l., 90-91.
- Goes, B., 1993. *25 eeuwen roken. De verwonderlijke vormgeving van de pijp*, Abcoude.
- Greuve, G.C. de, 1807. *Volkslees, of onderwijzers handboek*, Am-

- sterdam.
- Hazelhoff, A., 1840. *Mengelingen tot nut en vermaak voor onderscheidene standen*, Groningen.
- Heaton, G.M., 1833. *Verklaring van de plaat voorstellende het kamp bij Oirschot in 1832*, Amsterdam.
- Heemkundevereniging "De Hooge Dorpen" Vessem, Wintelre en Kneegsel, 1985". "Kom een pijpke buurten". Achtergronden en Geschiedenis van Kleipijpen gevonden in Vessem, Wintelre en Kneegsel, s.l.
- Herwijnen, Th., 1985. *Leonardus Eras, van 1810 tot 1864 pijpenfabrikant te 's Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.
- Hurk, J.L.F. van den, en E. Nijhof, 1983. 'De Bossche pijpenindustrie en haar produkten', *Pijpelogische Kring Nederland* 6 (23), 60-67.
- Gouverneur, J.J.A., 1854. *De huisvriend*, Leiden.
- Gouw, J. ter, 1874. *Den oude tijd*, Haarlem.
- Hasselt, A.W.M., 1851. *Handleiding tot de vergiftleer, ten gebruike bij het onderwijs aan 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen*, Utrecht.
- Insulanus (pseud. J.S. Bakker), 1837. *Zeeplanten, of voorlezingen uit het Noorden*, Sneek.
- Jaarboekje 1833. *Jaarboekje voor de schutterijen in Nederland 1833*, dl. 2, s.l.
- Jaarboekje 1839. *Jaarboekje voor de ambtenaren der directe belastingen*, Gorinchem.
- Kilian, C.J., 1806. *De tabaksroker, of Regelen om gezond, zindelijk en voordeelig met tabak en pijpen om te gaan*, Amsterdam (oorspronkelijk Duitse uitgave uit 1801. *Diätetik für tabakraucher*, s.l.).
- Koch, J., 2013. *Koning Willem I, 1772-1843*, Amsterdam.
- Kok, R.S., en W.K. Vos, 2013. *Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*, Amersfoort.
- Lingen, B. van der, 2009. 'Pijpen en tabak voor garnizoen van 's-Hertogenbosch in 1747', *PKN* 2009, 31 (123), 2073-2076.
- Lingen B. van der, 2015. Een tabakspijp ter herinnering van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828, *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, 33-35.
- Luttenberg, G., 1844. *Luttenberg's chronologische verzameling der wetten, besluiten en arresten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813*, Zwolle.
- Meere, J. M. M. de, 1980. 'Daglonen in België en Nederland in 1819 – een aanvulling', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (20), 357-385.
- Metselaar, A., 2015. *Schippersorganisaties in Hoogeveen tijdens de oude vaart*, Hoogeveen (http://www.hollandscheveld.nl/content_images/07schippersorganisaties.pdf)
- Meulen, J. van der, 1985. Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19de eeuw, *Pijpelogische Kring Nederland* 8 (30), 34-47.
- Molhuysen, P.C., en P.J. Blok, 1912. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden.
- Munnik, J.H.D., 1851. *Handboek voor de plaatselijke besturen in Nederland*, Joure.
- Naam- en ranglijst 1843. *Naam- en ranglijst der officieren van het Nederlandsche leger 1843*, s.l.
- Olivier Jz, J., 1834. *Merkwaardigheden uit den tiendaagschen veldtocht der Nederlanders in België*, Amsterdam.
- Oostveen, J. van, 1996. " 't Kalfje, 17e eeuwse kleipijpen," *Het Profiel*, december 1996, 3-32.
- Oostveen, J. van, en R. Stam, 2011. *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*, Leiden.
- Pannekeet, C.G.J., 2016 (2007). *Een unieke kijk op de muntomloop in 1701*, s.l.
- Persille, L.F., 1855. *Handleiding tot de algemeene geneesleer, ten gebruike bij het onderwijs aan 's Rijks kweekschool voor militaire geneeskundigen*, Utrecht.
- Regelement, 1815. *Reglement op de pypen-fabrieken, en den pypenhandel, binnen de stad Gouda*, Gouda.
- Roessingh, H.K., 1976. 'Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland', Wageningen (A.A.G. Bijdragen 20).
- Roymans, N.G.A.M., 2015. *Landscapes of conflict. The Dutch-Belgian separation (1830-1839) and the archaeology of army camps in a border region*, Amsterdam (ongepubliceerde NWO-aanvraag).
- Roymans, N., B. Beex en J. Roymans: in druk: 'Two Napoleonic-style army camps from the period of the Dutch-Belgian separation

(1830-1839) in the southern Netherlands', *Journal of Conflict Archaeology*.

-Sande, van de, F.G., 1834. *Tafereelen geschreven op eene reis uit Duitschland over de Nederlanden naar de Oostindien*, Groningen.

-Schotel, G.D.J., 1873. *Letterkundige bijdragen tot de geschiedenis van de tabak*, Kuilenburg.

-Sigmond, P., 1999. 'Het legerkamp te Rijen 1831', *Bulletin van het Rijksmuseum* 47, 259-273.

-Sobernheim, H.F., 1842. *Handboek tot de practische leer der geneesmiddelen*, Gouda (vertaling uit het Duits).

-Stam, R. D., 2015. Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische klei pijpen nijverheid, *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen* 2015, 129-137.

-Tiggelen, N. van, 2016. 'Het legerkamp bij Oirschot', in N. van Tiggelen, N., M. van der Heijden en J. van Gils, *Het legerkamp bij Oirschot 1832-1834. Hollandse militairen en Brabantse burgers bij de Belgische afscheiding*, s.l., 25-76.

-Tiggelen, N. van, M. van der Heijden en J. van Gils, 2016. 'Het legerkamp bij Oirschot 1832-1834'. *Hollandse militairen en Brabantse burgers bij de Belgische afscheiding*, s.l.

-Tupan, H.R., 1983. 'Wolken van genot. Een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland'. *Museumfonds Publicatie nummer 10*. Drents Museum, Assen.

-Uilkens, A., 1809. *Technologisch handboek, of Beschrijving van het gebruik, hetwelk de mensch van de voortbrengselen der natuur maakt*, Amsterdam.

-Veen, V. van der, 2013. 'Een Frans legerkamp op de heide bij Aalst-Waalre'. *Een analyse van archeologisch, cartografisch en historisch bronmateriaal*, s.l.

-Verzameling 1831. *Verzameling van dagorders, officieele rapporten en andere berigten betreffende den Tiendaagschen Veldtocht in 1831*, Utrecht.

-Vries, J.D., 1849. *Jonge heeren*, Maarssen.

-Vriese, W.H., 1836. *Plantenkunde voor apothekers en artsen of beschrijvingen der geneeskrachtige planten*, Amsterdam.

-Wibmer, J.B.D., 1819. *De Nederlandsche koopman en zijne correspondent*, Amsterdam.

-Wit, B. de, 2004. *Op hoop van zaken. De industrialisatie van Gouda, 1813-1913*, Gouda.

-Yntema, J.W., 1846. *De oud-vaderlandsche pijp*, s.l.

-Ypey, 1811. *Handboek der materies medica, ofte Aanwijzing der kentekenen en kragten der voornaamste geneesmiddelen, voor mingeoefende liefhebbers der geneeskunde*, Amsterdam.

-Zeven, A.C., 2003. Uit het Wagenings Gemeentearchief, *Oud-Wageningen*, 37-42 (http://www.oudwageningen.nl/wp-content/uploads/2010/02/CB_2003_HOVW.pdf).

English summary

O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 / O Belgians! When you see Jantje Klaas smoking his pipe. Clay and porcelain pipes of the Camp at Oirschot (municipality of Oirschot), 1832-1834

Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk

This study deals with the clay and porcelain smoking pipes from the Camp at Oirschot, a military camp located east of the village of Oostelbeers in the province of Brabant. The material is compared with the material that was found in 2016 during a small-scale excavation in the same area by the Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Cultural Heritage Agency of the Netherlands). Historical and cartographic sources make it clear that the site of the former Camp at Oirschot was used by large numbers of troops in the years 1832 to 1834, at the time of the Belgian Revolt. This paper shows that we can acquire new insights into the production, distribution and consumption of clay and porcelain pipes for relatively young (early) modern sites with a military background.

